



iPROCEEDS

Project on targeting crime proceeds on the Internet in
South-East Europe and Turkey

Verzija od 5. marta 2018.

**Izveštaj o proceni
u vezi sa pribavljanjem i korišćenjem
elektronskih dokaza u krivičnom postupku na
osnovu domaćeg zakonodavstva u zemljama
jugoistočne Evrope i Turskoj**

Funded
by the European Union
and the Council of Europe



EUROPEAN UNION

COUNCIL OF EUROPE



CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

Sadržaj

1.	Uvod	3
2.	Nacionalni izveštaji	5
2.1.	Albanija	5
2.2.	Bosna i Hercegovina	8
2.3.	"Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija"	19
2.4.	Crna Gora	22
2.5.	Srbija	27
2.6.	Turska	32
2.7.	Kosovo*	38
3.	Preporuke	42
4.	Prilozi	45
4.1.	Blanko upitnik	45

1. Uvod

Kompletno i delotvorno zakonodavstvo, koje ispunjava zahteve u pogledu ljudskih prava i vladavine prava, predstavlja osnov za primenu mera krivičnopravne zaštite u vezi sa visokotehnološkim kriminalom i korišćenjem elektronskih dokaza u krivičnim postupcima. To naročito važi za posebna procesnopravna ovlašćenja koja su dostupna na osnovu Budimpeštanske konvencije s obzirom da sveoubohvatan domaći krivičnopravni okvir takvih ovlašćenja takođe olakšava međunarodnu saradnju sa ostalim državama ugovornicama Konvencije po pitanju visokotehnološkog kriminala i elektronskih dokaza. U tom smislu, neophodno je imati jasnu predstavu o elektronskim dokazima, kategorijama podataka i preciznim ograničenjima i uslovima koji se odnose na procesna ovlašćenja. Iz tog razloga, usvajanje kompletnog i delotvornog zakonodavstva u vezi sa visokotehnološkim kriminalom i elektronskim dokazima, koje ispunjava zahteve u pogledu ljudskih prava i vladavine prava, smatra se strateškim prioritetom.

Savet Evrope sproveo je početnu procenu nacionalnog regulatornog okvira za pribavljanje i korišćenje elektronskih dokaza u krivičnim postupcima u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, "Bivšoj Jugoslovenskoj Republici Makedoniji", Turskoj i Kosovu*¹, na osnovu upitnika koji su popunili članovi nacionalnih projektnih timova. Rezultati upitnika i diskusija vođenih tokom regionalne radionice na temu pribavljanja i korišćenja elektronskih dokaza, koja je održana u Bukureštu, u Rumuniji, od 2. do 3. novembra 2017. godine, poslužili su kao osnova za sastavljanje ovog izveštaja o proceni, koji će, uz odgovarajuće preporuke, omogućiti nacionalnim organima krivičnog pravosuđa da dodatno unaprede svoje relevantne nacionalne okvire i izrade smernice za pribavljanje i korišćenje elektronskih dokaza u krivičnim postupcima.

U okviru Rezultata 3 projekta "iPROCEEDS" - *Odeljenja za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, finansijski istražitelji i finansijsko-obaveštajne službe međusobno sarađuju na domaćem nivou u oblasti pretresa, zaplene i oduzimanja nezakonitih tokova novca i imovine stečenih vršenjem krivičnih dela na Internetu* – projekat će pomoći organima krivičnog pravosuđa da unaprede relevantan nacionalni regulatorni okvir za pribavljanje i korišćenje elektronskih dokaza u krivičnim postupcima kroz procenu nacionalnog okvira, utvrđivanje elemenata koji nedostaju i donošenje odgovarajućih preporuka.

Ova aktivnost sprovedena je u tri faze:

- Izrada upitnika u vezi sa pribavljanjem i korišćenjem elektronskih dokaza u krivičnim postupcima na osnovu domaćeg zakonodavstva u zemljama/područjima obuhvaćenim projektom. Odgovore na upitnik popunili su članovi nacionalnih projektnih timova, uz koordinaciju ovog procesa od strane zaposlenih na projektu;
- Regionalna radionica na temu pribavljanja i korišćenja elektronskih dokaza u krivičnim postupcima, koja je održana u Bukureštu od 2. do 3. novembra 2017. godine, u cilju razgovora o preliminarnim nalazima, nakon analize odgovora na upitnik i predstavljanja merodavnih pojmova elektronskih dokaza, relevantnih uslova prihvatljivosti elektronskih dokaza i njihove obrade u kontekstu krivičnih istraga i postupaka, u skladu s odredbama i praksom Budimpeštanske konvencije o visokotehnološkom kriminalu;
- U ovom izveštaju izvršena je procena odgovarajućeg domaćih zakona i propisa u vezi sa pribavljanjem i korišćenjem elektronskih dokaza u krivičnim postupcima i date su odgovarajuće preporuke koje će omogućiti nacionalnim organima krivičnog pravosuđa da dalje unaprede nacionalni okvir i izrade smernice za pribavljanje i korišćenje elektronskih dokaza u krivičnim postupcima. Za sastavljanje ovog izveštaja, kao izvor podataka korišćeni su

¹ *Ova oznaka ne prejudicira stavove u vezi sa statusom, i u skladu je sa rezolucijom Saveta bezbednosti UN 1244 i Mišljenjem MSP-a o proglašenju nezavisnosti Kosova.

nacionalni zakoni, odgovori na upitnik, rezultati regionalne radionice održane u Bukureštu i dodatna istraživanja.

2. Nacionalni izveštaji

2.1. Albanija

Odgovore na upitnik dali su jedan tužilac, jedan stručnjak za digitalnu forenziku, jedan istražitelj za visokotehnoški kriminal iz albanske Nacionalne policijske službe i jedan advokat, član albanske Advokatske komore.

Nakon ratifikacije Budimpeštanske konvencije, izmenjen je zakon koji sada predviđa prihvatljivost elektronskih dokaza u krivičnim predmetima.² O prihvatljivosti dokaza generalno se odlučuje na osnovu standarda propisanih Zakonikom o krivičnom postupku, koji se odnose na prihvatljivost bilo koje vrste dokaza. Ovaj pristup može da bude problematičan kako u pravnom tako i u praktičnom smislu s obzirom da može da dođe, na primer, do osporavanja pouzdanosti elektronskih dokaza i načina njihovog pribavljanja putem tajnih operacija ili iz drugih zemalja, kao i do sporosti u pribavljanju dokaza koji se nalaze izvan Albanije.³

Sudija izdaje naredbu za pretresanje računara ili računarskih mreža, precizirajući pravo pristupa, pretresanja i pribavljanja podataka, kao i zabranu preduzimanja bilo kojih dodatnih radnji koje mogu da ugroze celovitost podataka ili računarskog sistema. Pretresanje i zaplena moraju da se izvrše tačno u skladu s naredbom suda. Sudija, tužilac ili službenik pravosudne policije može da odobri forenzičko ispitivanje računara, pravljenje digitalne kopije podataka i obezbeđivanje podataka u realnom vremenu. Da bi pribavili podatke, istražitelji ne moraju da oduzmu fizičke predmete, mada su članovi albanske delegacije rekli da je teško oduzeti podatke bez oduzimanja fizičkog predmeta.⁴ U slučajevima kada nije oduzet fizički predmet, istražitelji pribegavaju obezbeđivanju podataka u realnom vremenu (ako se podaci nalaze u inostranstvu, njihovo pribavljanje vrši se putem zahteva za uzajamnu pravnu pomoć).⁵

S obzirom da na nacionalnom nivou ne postoje smernice u vezi sa zaplenom elektronskih dokaza, istražitelji Odeljenja za digitalnu forenziku postupaju u skladu s internim standardima. U svom izlaganju na regionalnoj radionici u Bukureštu, predstavnici albanske delegacije naveli su kao probleme nepostojanje pisanih standarda o pristupanju elektronskim dokazima i preduzimanju istražnih radnji i ograničene tehničke kapacitete davalaca Internet usluga (ISP), organa unutrašnjih poslova i kriminalističko-tehničkog zavoda.⁶

Istražitelji će izvršiti pretragu u cilju pronalaženja imovine koja se drži u elektronskom obliku u predmetima organizovanog kriminala i finansijskog kriminala, koja se može zapleniti isto kao i drugi elektronski podaci.⁷

Nakon što sud izda naredbu za pretresanje, tužilac može da rukovodi pretresom ili da taj zadatak poveri službenicima pravosudne policije. Pretresanje i zaplena mogu da se čuvaju u tajnosti. Bez

² Odgovor na upitnik (pitanja br. 1a i 1b); izlaganje predstavnika albanske delegacije na regionalnoj radionici u Bukureštu. Svi članovi zakona koji se navode u ovom odeljku odnose se na članove albanskog Zakonika o krivičnom postupku.

³ Odgovor na upitnik (pitanja br. 2 i 4); pored toga, radi očuvanja potencijalne prihvatljivosti dokaza, država mora da preduzme mere sprečavanja pristupa elektronskim podacima shodno naredbi suda; pitanje br. 1c; izlaganje predstavnika albanske delegacije na radionici u Bukureštu.

⁴ Odgovor na upitnik (pitanja br. 5-9, 34); član 208a, Zaplena podataka koji se nalaze u računaru (izlaganje predstavnika albanske delegacije na regionalnoj radionici u Bukureštu).

⁵ Odgovor na upitnik (pitanja br. 10, 12).

⁶ Odgovor na upitnik (pitanje br. 13); izlaganje predstavnika albanske delegacije na regionalnoj radionici u Bukureštu.

⁷ Odgovor na upitnik (pitanja br. 37 i 39).

obzira na to koja služba vrši pretres, moraju se preduzeti mere obezbeđenja celovitosti podataka.⁸ Premda u Zakoniku o krivičnom postupku ne postoje izričita pravila koja se odnose na kontinuitet nadzora nad dokazima, primenjuju se opšti procesni standardi kojima se jemči zaštita dokaza. Stoga, tužilac ili službenik pravosudne policije kome je tužilac poverio vršenje pretresa mora da preduzme mere zabrane pristupa podacima ili zabrane uklanjanja podataka iz računara kojima se može pristupiti. Nakon zaplene, podaci se šalju Odeljenju za kompjutersku forenziku, koje će napraviti digitalnu kopiju podataka, obaviti ispitivanje i o tome dostaviti izveštaj. Stručno lice ima rok do 60 dana za obavljanje složenog ispitivanja. Ovaj rok se svaki put može produžiti za još 30 dana, a ukupno je dozvoljeno najviše šest meseci.⁹ Po potrebi se mogu koristiti i spoljni veštaci.¹⁰ Nakon toga, dokazi se čuvaju u tužilaštvu, a rok za njihovo čuvanje može biti neograničen.¹¹

Okrivljeni ili njegov zastupnik mogu prisustvovati pretresanju, pravljenju digitalne kopije podataka i forenzičkom ispitivanju. Iz očiglednih razloga, prisustvo branioca prilikom vršenja poslednje dve pomenute radnje može stvoriti praktične poteškoće.¹² Odbrana ima pravo da dobije elektronsku kopiju dokaza i na toj kopiji može da vrši forenzičko ispitivanje.¹³ Branioci su ulagali razne prigovore u vezi s elektronskim dokazima, poput manjkavosti u pogledu kontinuiteta nadzora nad dokazima ili tvrdnji da je okrivljeni bio žrtva hakera (koji su navodno podmetnuli podatke na njegov/njen računar) ili tvrdnji da okrivljeni nije vlasnik ili korisnik spornih podataka.¹⁴

Ako se na glavnom pretresu elektronski podaci izvode kao dokazi i ako ih odbrana osporava, tužilac mora da dokaže celovitost podataka tako što će pozvati službenike pravosudne policije i stručna lica odnosno veštake da svedoče o svakoj preduzetoj proceduri, od trenutka zaplene podataka do njihovog predočavanja sudu.¹⁵ Član 152. ZKP-a nalaže utvrđivanje tačnosti i verodostojnosti dokaza.¹⁶ Sudija, tužilac ili branilac mogu da traže da svedoči stručno lice koje je podnelo forenzički izveštaj, a naročito da obrazloži izveštaj i da odgovori na pitanja u vezi sa predmetom. Stručno lice odnosno veštak može krivično odgovarati ukoliko prekrši dužnost.¹⁷

Oprema, podaci i imovina koja se drži u elektronskom obliku vraćaju se vlasniku (uključujući i okrivljenog) po završetku postupka ako više nisu potrebni, ako nisu sredstva pomoću kojih je izvršeno krivično delo ili ako sama po sebi nisu protivzakonita.¹⁸

Podaci se mogu pribaviti i od trećih lica i za to postoje posebni pravni osnovi u ZKP-u (članovi 191/a, 208/a, 299/a i 299/b). Članom 191/a posebno je predviđen krivični postupak za krivična dela u oblasti informacionih tehnologija i u njemu se navodi da "na zahtev tužioca ili podnosioca tužbe, sud je dužan da naloži držaocu podataka ili licu koje kontroliše podatke da preda elektronske podatke koji se čuvaju u računaru ili bilo kom drugom uređaju za čuvanje podataka".

Istražitelji, po potrebi, zaplenu podataka mogu da izvrše uz pomoć sudskog veštaka. Treća lica mogu dobrovoljno da sarađuju sa tužilaštvom i predaju mu podatke na osnovu člana 198. i člana 201. ZKP-a. To pitanje može se čuvati u tajnosti. U takvim slučajevima, primenjuju se standardna pravila digitalne higijene.¹⁹ Dokazi mogu da se pribave iz drugih zemalja putem zahteva za

⁸ Odgovori na upitnik (pitanja br. 15 i 19).

⁹ Odgovori na upitnik (pitanja br. 14, 18 i 17).

¹⁰ Diskusija tokom regionalne radionice u Bukureštu.

¹¹ Odgovori na upitnik (pitanja br. 1c i 14).

¹² Odgovori na upitnik (pitanja br. 23-25).

¹³ Odgovor na upitnik (pitanje br. 22).

¹⁴ Odgovori na upitnik (pitanja br. 22, 26, i 29).

¹⁵ Odgovor na upitnik (pitanje br. 21).

¹⁶ Odgovor na upitnik (pitanje br. 18).

¹⁷ Odgovori na upitnik (pitanja br. 20, 35, i 36).

¹⁸ Odgovori na upitnik (pitanja br. 27, 28, i 38).

¹⁹ Odgovori na upitnik (pitanja br. 40-42).

uzajamnu pravnu pomoć.²⁰ Dokazi iz inostranstva prihvatljivi su isključivo ako su pribavljeni putem zahteva za uzajamnu pravnu pomoć jer je navodno bilo slučajeva da dokazi pribavljeni iz inostranstva nisu bili prihvaćeni od strane suda zato što su pribavljeni neformalnim putem.²¹

Iako Albanija ima iskustva s elektronskim dokazima na sudu, postoje problemi u vezi s njihovim korišćenjem. Ti problemi se odnose na zastarelu računarsku opremu i softvere (međutim, veštaci mogu da donesu svoju opremu ili softvere). Svega nekoliko sudija poseduje tek nešto malo površnog znanja o elektronskoj forenzičkoj analizi. Pored toga, predlagači dokaza mogu se suočiti sa nerealno kratkim rokovima, nerazumevanjem forenzičkih izveštaja ili zahtevima da podaci budu odštampani, uključujući zahteve da svi podaci budu odštampani čak i u slučajevima kada je vrlo mali deo podataka relevantan za dotični predmet.²² Kao zamena za digitalne dokaze, mogu da se koriste izveštaji veštaka, kao i rezultati ispitivanja mesta i predmeta.²³

U diskusijama u okviru regionalne radionice u Bukureštu i u odgovorima na pitanje br. 45, albanski predstavnici izneli su nekoliko preporuka:

- Bilo bi dobrodošlo da se u ZKP unese definicija pojma elektronski dokazi.
- Trebalo bi izraditi propise kojima bi bile utvrđene standardne operativne procedure (SOP) za postupanje s elektronskim dokazima jer propisi mogu lakše da se promene nego ZKP.
- Pojašnjenja u nekoj formi ili propisi podstakli bi sudove i tužioce da sastavljaju jasnije i konkretnije naredbe za pretresanje (u slučaju sudija) i naredbe za veštačenje (u slučaju tužilaca).
- Potrebne su izmene i dopune zakona, kao i odgovarajuće definicije koje bi obuhvatile pretresanje, čuvanje podataka, kao i rukovanje i upravljanje podacima.
- Potrebni su dodatni propisi kojima bi bila obuhvaćena pitanja poput tajnih operacija i slučajeva krađe identiteta.
- Potrebne su izmene zakona koje bi omogućile prikupljanje podataka o korisnicima od davalaca Internet usluga po naredbi tužioca, umesto po naredbi suda.
- Potrebne su i druge izmene zakona koje bi obuhvatile tajne operacije u vezi s visokotehnoškim kriminalom, međunarodnu saradnju na suzbijanju visokotehnoškog kriminala i krivični postupak u pogledu elektronskih sredstava (pribavljanje, upravljanje i oduzimanje elektronskih sredstava). [preporuka tužioca i istražitelja]
- Prakse rukovanja podacima moraju se unaprediti i strogo poštovati – uključujući rukovanje podacima prilikom pretresanja kako u toj fazi ne bi bila preduzeta nijedna radnja kojom bi podaci mogli biti izmenjeni. Ako je potrebno preduzeti neku radnju, to treba da učini isključivo obučeni stručnjak koji će pedantno dokumentovati svaki korak u sklopu te radnje.
- Potrebne su izmene zakona kako bi se rešilo pitanje pribavljanja podataka iz klauđa jer se mnogi podaci čuvaju u klauđu, a njihovi serveri se gotovo uvek nalaze izvan teritorije Albanije. [preporuka istražitelja koji se bave digitalnom forenzikom]
- Potrebno je uspostaviti pravni osnov za proveru dokaza. Tu proveru bi trebalo da izvrši odbrana na računarskom sistemu u realnom vremenu nakon što tužilaštvo završi proces ispitivanja. [preporuka branioca]
- Potrebno je kontinuirano unapređivati znanje i razumevanje tehnologije od strane policijskih službenika, tužilaca i sudija. Obuka za sudije, tužioce i policijske službenike treba da se pruža kontinuirano, a ne jednom godišnje.

²⁰ Odgovor na upitnik (pitanje br. 16).

²¹ Odgovori na upitnik (pitanja br. 43 i 44).

²² Odgovori na upitnik (pitanja br. 31-33).

²³ Izlaganje predstavnika albanske delegacije na regionalnoj radionici u Bukureštu.

2.2. Bosna i Hercegovina

Na upitnik su odgovarali tužioci, istražitelji za visokotehnoški kriminal, istražitelji koji se bave digitalnom forenzikom, finansijski istražitelji i advokati odbrane na nivou države, entiteta i distrikta.²⁴

Elektronski dokazi nisu posebno definisani zakonom. Elektronski dokazi pominju se u operativnim uputstvima, odnosno u članu 19. Pravilnika o načinu i uslovima čuvanja materijalnih dokaza, u kojem je opisan postupak označavanja i čuvanja uređaja koji sadrže digitalne dokaze²⁵. U Priručniku pod naslovom "Pribavljanje zakonitih dokaza u krivičnom postupku" definisani su materijalni i posredni dokazi, lični i stvarni dokazi, dokazi tužilaštva i dokazi odbrane, kao i zakoniti i nezakoniti dokazi²⁶.

Prema zakonima o krivičnom postupku, u cilju pribavljanja dokaza preduzimaju se sledeće radnje²⁷:

- pretresanje stana, ostalih prostorija i pokretnih stvari
- pretresanje lica
- privremeno oduzimanje pisama, telegrama i drugih pošiljki
- naredba banci ili drugom pravnom licu
- naredba operateru telekomunikacija
- privremeno oduzimanje imovine
- ispitivanje osumnjičenog
- ispitivanje svedoka
- uviđaj
- rekonstrukcija događaja
- veštačenje
- posebne istražnje radnje.

Određeni broj odredbi Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (ZKP BiH) odnosi se na vrste dokaza, i to:

- Član 20(n) ZKP-a BiH definiše pojmove "zabilješke" i "spisi", koji podrazumevaju "slova, riječi ili brojke ili njihov ekvivalent, zapisane rukopisom, otkucane pisaćom mašinom, odštampane, fotokopirane, fotografirane, zabilježene magnetskim impulsima, mehanički ili elektronski ili nekim drugim oblikom sakupljanja podataka".
- Član 20(p) ZKP-a BiH definiše pojam "original", koji podrazumeva "sam spis ili snimak ili sličan ekvivalent kojim se ostvaruje isto dejstvo od strane osobe koja ga piše, snima ili izdaje. 'Original' fotografija uključuje negativ i sve kopije. Ako su podaci pohranjeni u kompjuteru ili sličnom uređaju za automatsku obradu podataka, original je i svaki odštampani primjerak ili okom vidljivi pohranjeni podatak".

²⁴ Upitnik je popunjen: **na nivou države Bosne i Hercegovine** od strane predstavnika Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu (SIPA) i Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH; **na nivou entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine)** od strane predstavnika Federalnog tužilaštva Federacije BiH i Federalnog ministarstva unutrašnjih poslova Federacije BiH; **na nivou entiteta (Republike Srpske)** od strane predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske; **na nivou Brčko distrikta Bosne i Hercegovine** od strane predstavnika Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH.

²⁵ Odgovor na upitnik koji su dali predstavnici Državne agencije za istrage i zaštitu BiH (pitanje br. 1).

²⁶ Odgovor na upitnik koji su dali predstavnici Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 1).

²⁷ Glava VIII Zakona o krivičnom postupku BiH (istovetni članovi postoje i u Zakonu o krivičnom postupku Federacije BiH, Zakonu o krivičnom postupku Republike Srpske i Zakonu o krivičnom postupku Brčko distrikta BiH).

- U članu 65(6) ZKP-a BiH, koji se odnosi na privremeno oduzimanje predmeta, navodi se da "odredbe stava 5. ovog člana odnose se i na podatke pohranjene u kompjuteru ili sličnim uređajima za automatsku obradu podataka. Pri njihovom pribavljanju posebno će se voditi računa o propisima koji se odnose na čuvanje tajnosti određenih podataka".
- U članu 51(2) ZKP-a BiH, koji se odnosi na pretresanje stana, ostalih prostorija i pokretnih stvari, navodi se da "pretresanje pokretnih stvari, u smislu odredbe stava 1. ovog člana, obuhvata i pretresanje kompjutera i sličnih uređaja za automatsku obradu podataka koji su s njima povezani. Na zahtjev Suda, osobe koje se koriste ovim uređajima dužne su omogućiti pristup, predati diskete, trake ili neki drugi oblik na kome su pohranjeni podaci, kao i pružiti potrebna obavještenja za upotrebu tih uređaja. Osoba koja odbije njihovu predaju, iako za to ne postoje razlozi iz člana 84. ovog zakona, može se kazniti prema odredbi člana 65. stav 5. ovog zakona".

Elektronski dokazi prihvatljivi su u sudovima u Bosni i Hercegovini kroz tumačenje takvih dokaza u kontekstu pretresanja pokretnih stvari, pod uslovom da su dokazi prikupljeni na zakonit način.

Sud daje odobrenje za pretresanje računara ili računarskih mreža. Citirani su sledeći članovi Zakonâ o krivičnom postupku:

- U članu 53(2) ZKP-a BiH se navodi da naredbu za pretresanje može izdati sud na zahtev tužioca ili na zahtev ovlašćenih službenih lica koja su dobila odobrenje od tužioca.
- Član 65 Zakona o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine (ZKP FBiH) odnosi se na pretresanje stana, ostalih prostorija i pokretnih stvari:
 - Član 65(1): Pretresanje stana i ostalih prostorija osumnjičenog, odnosno optuženog i drugih osoba, kao i njihovih pokretnih stvari izvan stana može se preduzeti samo onda ako ima dovoljno osnova za sumnju da se kod njih nalaze učinilac, saučesnik, tragovi krivičnog dela ili predmeti važni za postupak.
 - Član 65(2): Pretresanje pokretnih stvari, u smislu odredbe stava 1. ovog člana, obuhvata i pretresanje računarskih sistema, uređaja za automatsku i elektronsku obradu podataka, kao i mobilnih telefonskih aparata. Lica koja se koriste ovim uređajima dužna su da omoguće pristup, predaju medijum na kojem su pohranjeni podaci, te da pruže potrebna obaveštenja za upotrebu tih uređaja. Lice koje odbije njihovu predaju može se kazniti prema odredbi člana 79. stav 5. ovog zakona.
 - Pretresanje računara i sličnih uređaja iz stava 2. ovog člana, može se preduzeti uz pomoć stručnog lica.

Sud ili tužilac daje odobrenje za veštačenje elektronskih dokaza. U članu 96(1) ZKP-a BiH navodi se da pismenu naredbu za veštačenje izdaje tužilac ili sud. U naredbi će se navesti činjenice o kojima se vrši veštačenje.

Tužilac daje odobrenje za pravljenje digitalne kopije podataka u skladu s naredbom izdatom od strane suda i naređuje obezbeđivanje podataka u realnom vremenu u skladu s naredbom izdatom od strane suda (član 35(2)(f) ZKP-a BiH).

ZKP BiH dopušta oduzimanje podataka bez oduzimanja fizičkog predmeta (računara/drajva). U krivičnim stvarima, predmeti se privremeno oduzimaju za potrebe daljeg krivičnog postupka. Odluka o tome da li će biti oduzeti fizički predmeti ili samo podaci zavisice od pojedinosti konkretnog slučaja, stanja na terenu i vrste krivičnog dela. U odgovorima na upitnik je navedeno da istražitelji obično ne oduzimaju servere preduzeća da ne bi poremetili tekuće poslovanje preduzeća, već se u takvim slučajevima oduzimaju samo podaci. Personalni računari i ostali memorijski uređaji obično se odnose na forenzičko ispitivanje, koje će kasnije biti obavljeno. U još jednom odgovoru na pitanje iz upitnika ukazano je na to da je privremeno oduzimanje fizičkih predmeta neophodno da bi se elektronski dokazi očuvali u originalnoj formi. Izuzetak u tom smislu

je slučaj kada bi oduzimanje fizičkih predmeta prouzrokovalo veću štetu od one koja je nastala krivičnim delom²⁸.

U odgovorima na upitnik takođe je navedeno sledećih nekoliko primera pravnih osnova koji su primenjeni u praktičnim slučajevima ili drugih praktičnih koraka u vezi s oduzimanjem podataka bez oduzimanja fizičkih predmeta odnosno u vezi sa pravljjenjem digitalne kopije podataka na licu mesta²⁹:

- Pretresanje pokretnih stvari, u smislu odredbe člana 51(1) ZKP-a BiH, obuhvata i pretresanje kompjuterskih sistema, uređaja za automatsku i elektronsku obradu podataka, kao i mobilnih telefonskih aparata. Lica koje se koriste ovim uređajima dužna su da omogućće pristup, predaju medijum na kojem su pohranjeni podaci, te da pruže potrebna obaveštenja za upotrebu tih uređaja. Lice koje odbije njihovu predaju može se kazniti prema odredbi člana 65(5) ZKP-a BiH.
- Ko drži takve predmete, dužan je da ih preda po naredbi sudije za prethodni postupak. Lice koje odbije da ih preda, može se kazniti do 50.000 KM, a u slučaju daljeg odbijanja - može se zatvoriti. Zatvor traje do predaje predmeta ili do završetka krivičnog postupka, a najduže 90 dana. Na isti način postupiće se prema službenom ili odgovornom licu u državnom organu ili pravnom licu (član 65(6) ZKP-a BiH) /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 65(5) ZKP-a BiH/.
- Odredbe prethodnog stava ovog člana odnose se i na podatke pohranjene u računaru ili sličnim uređajima za automatsku ili elektronsku obradu podataka. Pri njihovom pribavljanju posebno će se voditi računa o propisima koji se odnose na čuvanje tajnosti određenih podataka (član 65(7) ZKP-a BiH) /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 65(6) ZKP-a BiH/ .
- U slučaju da se dokazi nalaze na Internetu, po članu 92. i 94. ZKP-a BiH, policijski službenici, stručna lica kriminalističko-tehničke i druge struke će, po potrebi, zapleniti podatke snimljene na memorijskim uređajima. Stručna lica kriminalističko-tehničke struke sačiniće fotodokumentaciju, označiti digitalne dokaze, spakovati ih kao dokaze i sastaviti zapisnik o uviđaju, koji će dostaviti sudu zajedno sa dokazima.
- Napravljene su kopije hard drajvova, "RAID array-a" /prim. prev. tehnologija skladištenja podataka gde se kombinuje više fizičkih diskova u jednu logičku celinu/ i virtuelnih hard drajvova.
- Primena različitih softverskih rešenja, poput programa "FAW" (programa za forenzičko obezbeđivanje podataka sa veb-sajtova), programa "HTTrack" za kopiranje veb-sajtova, opcije "PrintScreen" za štampanje slike koja se nalazi na ekranu ili drugih softvera za video snimanje ili fotografisanje onoga što se vidi na desktopu računara.

Navedeno je nekoliko primera smernica/uputstava za zaplenu elektronskih dokaza:

- Policijske službe imaju uputstva za zaplenu i očuvanje elektronskih dokaza³⁰.
- Priručnik za pretresanje kompjuterskih sistema, uređaja za pohranjivanje kompjuterskih i elektronskih podataka i mobilnih telefonskih aparata³¹.
- Smernice za pretresanje kompjuterskih sistema, uređaja za pohranjivanje kompjuterskih i elektronskih podataka i mobilnih telefonskih aparata³².
- Edukativni model "Visokotehnoški kriminal, pranje novca i finansijske istrage"³³.

²⁸ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (odgovor na pitanje br. 9).

²⁹ Odgovori na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH i Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH (pitanje br. 10).

³⁰ Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH (pitanje br. 13).

³¹ Odgovor na upitnik od strane Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova Federacije BiH (pitanje br. 13).

³² Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (odgovor na pitanje br. 13).

Nakon zaplene elektronskih dokaza, ZKP BiH propisuje sledeći način pohranjivanja dokaza³⁴:

- Nakon privremenog oduzimanja predmeta na osnovu naredbe za pretresanje, ovlašćeno službeno lice će napisati i potpisati potvrdu u kojoj će navesti oduzete predmete i naziv suda koji je izdao naredbu (član 63(1) ZKP-a BiH).
- Privremeno oduzeti predmeti i dokumentacija pohranjuju se u sudu ili sud na drugi način osigurava njihovo čuvanje (član 70. ZKP-a BiH).
- Otvaranje i pregled privremeno oduzetih predmeta i dokumentacije vrši tužilac. O otvaranju privremeno oduzetih predmeta i dokumentacije tužilac je dužan da obavesti lice ili preduzeće od kojeg su predmeti oduzeti, sudiju za prethodni postupak i branioca. Pri otvaranju i pregledu privremeno oduzetih predmeta i dokumentacije mora se voditi računa da njihov sadržaj ne saznaju neovlašćena lica (član 71. ZKP-a BiH).
- Predmeti koji su u toku krivičnog postupka privremeno oduzeti vратиće se vlasniku, odnosno držaocu, kada u toku postupka postane očigledno da njihovo zadržavanje nije u skladu sa Zakonom o krivičnom postupku, a ne postoje razlozi za njihovo oduzimanje koji su navedeni u odredbama Zakona o krivičnom postupku (član 74 ZKP-a BiH).
- Nisu propisani rokovi za čuvanje dokaza, dokle god su dokazi potrebni za sprovođenje krivične istrage.

Zahtevi u pogledu čuvanja tajnosti zaplenjenih dokaza predviđeni su i u Zakonu o krivičnom postupku³⁵:

- Pri pribavljanju podataka pohranjenih u računaru ili sličnim uređajima za automatsku i elektronsku obradu podataka i mobilnim telefonskim aparatima posebno će se voditi računa o propisima koji se odnose na čuvanje tajnosti određenih podataka (član 65(6) ZKP-a BiH).
- U toku istrage, branilac ima pravo da razmatra spise i razgleda pribavljene predmete koji idu u korist osumnjičenom. Ovo pravo se braniocu može uskratiti ako je reč o spisima i predmetima čije bi otkrivanje moglo dovesti u opasnost cilj istrage (član 47(1) ZKP-a BiH).
- Nakon podizanja optužnice, osumnjičeni, optuženi odnosno branilac imaju pravo uvida u sve spise i dokaze (član 47(1) ZKP-a BiH /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 47(3) ZKP-a BiH).

Dodatni zahtevi u pogledu čuvanja tajnosti važili bi i u slučajevima primene posebnih istražnih radnji, poput nadzora i tehničkog snimanja telekomunikacija, pristupa računarskim sistemima i računarskoj obradi podataka, tajnog praćenja i tehničkog snimanja lica, transportnih sredstava i predmeta koji stoje u vezi s njima, korišćenja prikrivenih islednika i korišćenja doušnika, simulovanog i kontrolisanog otkupa predmeta i simulovanog davanja mita, nadziranog prevoza i isporuke predmeta krivičnog dela³⁶.

Zakon o zaštiti tajnosti podataka takođe definiše uslove pod kojima se utvrđuje tajnost podataka, kao i ograničenja u pogledu rukovanja tajnim podacima³⁷.

³³ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (odgovor na pitanje br. 13).

³⁴ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Federalnog ministarstva unutrašnjih poslova Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (odgovor na pitanje br. 14).

³⁵ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH (pitanje br. 15).

³⁶ Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH (pitanje br. 15).

³⁷ Odgovor na upitnik od strane Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova Federacije BiH, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 15).

Prema odredbama kojima se uređuje međunarodna pravna pomoć, postoji mogućnost upućivanja zahteva drugoj zemlji, međunarodnoj organizaciji ili privatnom licu u inostranstvu za pomoć u vezi sa digitalnim forenzičkim ispitivanjem³⁸. Stručna pomoć može se zatražiti putem naredbe suda ili tužioca, dok se u članu 51(3) ZKP-a BiH navodi: "Pretraganje kompjutera i sličnih uređaja iz stava (2) ovog člana može se preduzeti uz pomoć stručnog lica"³⁹.

Zakonom nisu precizirani rokovi za ispitivanje elektronskih dokaza, osim što treba imati u vidu opšti uslov (u skladu s presudama Evropskog suda za ljudska prava) da krivični postupak mora da bude okončan u razumnom roku. U nekim slučajevima, rokovi za dostavljanje rezultata ispitivanja navedeni su u naredbi za veštačenje izdatoj od strane suda⁴⁰.

Tužilaštvo mora da održava nadzor nad istražnim postupkom kako bi se obezbedila zakonitost postupka i da traži dostavljanje evidencije i potvrda o svakom pristupanju elektronskim dokazima⁴¹, kao i potvrdu o tome da je pretraživanje i ispitivanje elektronskih podataka propisno sprovedeno⁴². Citirani su sledeći članovi Zakona o krivičnom postupku⁴³:

- Privremeno oduzeti predmeti i dokumentacija pohranjuju se u sudu ili sud na drugi način osigurava njihovo čuvanje (član 70 ZKP-a BiH).
- Otvaranje i pregled privremeno oduzetih predmeta i dokumentacije vrši tužilac. O otvaranju privremeno oduzetih predmeta i dokumentacije tužilac je dužan da obavesti lice ili preduzeće od kojeg su predmeti oduzeti, sudiju za prethodni postupak i branioca. Pri otvaranju i pregledu privremeno oduzetih predmeta i dokumentacije mora se voditi računa da njihov sadržaj ne saznaju neovlašćena lica (član 71. ZKP-a BiH).
- Pri pretresanju računarskih sistema, uređaja za automatsku i elektronsku obradu podataka, i mobilnih telefonskih aparata lica koja se koriste ovim uređajima dužna su da omoguće pristup, predaju medijum na kojem su pohranjeni podaci, te da pruže potrebna obaveštenja za upotrebu tih uređaja. Pretresanje računara i sličnih uređaja može se preduzeti uz pomoć stručnog lica. (član 51(2) i (3) ZKP-a BiH).
- Veštačenjem rukovodi organ koji je naredio veštačenje. Pre početka veštačenja pozvaće se veštak da predmet veštačenja pažljivo razmotri, da tačno navede sve što zapazi i utvrdi i da svoj mišljenje iznese nepristrasno i u skladu s pravilima nauke i veštine. Posebno će se upozoriti da je lažno veštačenje krivično delo (član 99(1) ZKP-a BiH).

Da bi elektronski dokazi bili prihvatljivi na sudu, tužilaštvo mora da navede dokaze u optužnici i da uveri sud da dokazi nisu pribavljeni povredama ljudskih prava i sloboda propisanih Ustavom Bosne i Hercegovine i međunarodnim ugovorima koje je Bosna i Hercegovina ratifikovala, niti na dokazima koji su pribavljeni bitnim povredama Zakona o krivičnom postupku (član 10(2) ZKP-a BiH)⁴⁴. Pored toga, od tužilaštva se može tražiti da dokaže da podaci nisu menjani od trenutka kada su oduzeti ako odbrana uloži prigovor u tom smislu⁴⁵.

³⁸ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Federalnog Ministarstva unutrašnjih poslova Federacije BiH, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 16).

³⁹ Odgovor na upitnik od strane Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 16).

⁴⁰ Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH i Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH (pitanje br. 17).

⁴¹ Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 18).

⁴² Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH i Federalnog tužilaštva Federacije BiH (pitanja br. 19 i 20).

⁴³ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH (pitanje br. 18).

⁴⁴ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH (pitanje br. 21).

⁴⁵ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH, Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH i Federalnog tužilaštva Federacije BiH (pitanje br. 21).

Obrana može da izvrši ispitivanje forenzičke kopije elektronskih dokaza⁴⁶. Prema Zakonu o krivičnom postupku:

- U toku istrage, branilac ima pravo da razmatra spise i razgleda pribavljene predmete koji idu u korist osumnjičenom. Ovo pravo se braniocu može uskratiti ako je reč o spisima i predmetima čije bi otkrivanje moglo dovesti u opasnost cilj istrage (član 47(1) ZKP-a BiH).
- Nakon podizanja optužnice, osumnjičeni, optuženi odnosno branilac imaju pravo uvida u sve spise i dokaze (član 47(3) ZKP-a BiH).
- Pošto se potvrde pojedine ili sve tačke optužnice, sudija za prethodno saslušanje dostavlja optužnicu optuženom i njegovom braniocu, uključujući dokaze koji potkrepljuju navode optužnice (član 228(4) ZKP-a BiH u vezi sa članom 227(1)(g) ZKP-a BiH).

Optuženi ili njegov zastupnik mogu prisustvovati pretraživanju elektronskih podataka⁴⁷, kao i pravljenju digitalne kopije podataka⁴⁸, ali ne i forenzičkoj analizi (iako će forenzički izveštaj biti uručen optuženom i on ima pravo da angažuje veštaka koji će izvršiti svoju analizu)⁴⁹.

Predmeti koji su u toku krivičnog postupka privremeno oduzeti biće vraćeni vlasniku, odnosno držaocu, kada u toku postupka postane očigledno da njihovo zadržavanje nije u skladu sa Zakonom o krivičnom postupku, a ne postoje razlozi za njihovo oduzimanje koji su navedeni u relevantnim odredbama Zakona o krivičnom postupku (član 74 ZKP-a BiH)⁵⁰. Izuzetak od ovog pravila opisan je u članu 391(1) ZKP-a BiH, u kojem se navodi da predmeti koji se po ZKP-u BiH /prim. prev. kao u originalu; u ZKP-u BiH piše "KZ BiH"/ moraju oduzeti, oduzeće se i kad se krivični postupak ne završi presudom kojom se optuženi proglašava krivim, ako to zahtevaju interesi opšte sigurnosti, i interesi morala o čemu se donosi posebno rešenje.⁵¹ Oprema se trajno oduzima ako je njen vlasnik proglašen krivim⁵².

Na elektronske dokaze izvedene od strane tužilaštva prigovor se može uložiti po jednom od sledećih osnova⁵³:

- relevantnost
- zakonitost oduzimanja
- zakonitost pretresa
- verodostojnost
- nepropisno rukovanje oduzetim podacima
- dodavanje podataka i slično.

⁴⁶ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 22).

⁴⁷ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 23).

⁴⁸ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 24).

⁴⁹ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 25).

⁵⁰ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 27).

⁵¹ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH (pitanje br.28).

⁵² Odgovor na upitnik od strane Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske (pitanje br. 28).

⁵³ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 29).

U odgovorima na upitnik navedeno je da većina sudova ima opremu za izvođenje dokaza u elektronskoj formi, kao i iskustvo u obavljanju forenzičke analize elektronskih podataka⁵⁴. Međutim, istaknuto je nekoliko oblasti u kojima postoje izazovi u pogledu izvođenja elektronskih dokaza⁵⁵:

- Sudovi mogu da naredе da elektronski dokazi budu odštampani i dostavljeni na papiru.
- Sudovi nemaju odgovarajuću opremu za izvođenje elektronskih dokaza.
- Sudije i tužioci ne poznaju dovoljno ovu oblast.
- Nezakonito/zakonito pribavljanje i rukovanje elektronskim podacima.
- Neki sudovi ne priznaju za veštake policijske službenike koji imaju sertifikat za forenzičko ispitivanje elektronskih podataka u oblasti visokotehnološkog kriminala.
- Problemi sa rokovima propisanim u naredbama i problemi sa nejasnim naredbama.
- Nema dovoljno stručnjaka za forenzičku analizu.

Ne postoji zakonom propisan uslov da elektronski dokazi moraju da budu izvedeni od strane veštaka iako u većini slučajeva u praksi takve dokaze izvodi stručno lice odnosno veštak⁵⁶. Takvo lice može biti pozvano da izvede elektronske dokaze ili da potvrdi njihovu verodostojnost, iako takav uslov nije zakonom propisan, u slučajevima kada sud, tužilac ili branilac zahteva dodatno objašnjenje, ili u slučajevima kada odbrana uloži prigovor⁵⁷.

U slučajevima koji uključuju imovinu koja se drži u elektronskom obliku, pravni osnov za izvođenje dokaza o tome je isti kao za bilo koji drugi oblik elektronskih dokaza, kako je opisano u Zakonu o krivičnom postupku⁵⁸ i tada važe ista prethodno pomenuta pravila u vezi sa vraćanjem kopija elektronskih dokaza okrivljenom.

Navedeno je da se prilikom ispitivanja elektronskih dokaza rutinski/očekivano vrši pretraga u cilju pronalazjenja imovine koja se drži u elektronskom obliku (kao što su, na primer, kripto valutni novčanici)⁵⁹.

U skladu sa Zakonom o krivičnom postupku, postoji mogućnost pribavljanja elektronskih dokaza od trećih lica. Konkretno⁶⁰:

- Tužilac ima pravo i obavezu da traži podatke od državnih organa, preduzeća, fizičkih i pravnih lica u Bosni i Hercegovini.

⁵⁴ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Državne agencije za istrage i zaštitu BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanja br. 32 i 33).

⁵⁵ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanja br. 31 i 33(a)).

⁵⁶ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 35).

⁵⁷ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 36).

⁵⁸ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 37).

⁵⁹ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 39).

⁶⁰ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Federalnog ministarstva unutrašnjih poslova Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 40).

- Predmeti koji podležu oduzimanju shodno zakonu ili koji mogu da se koriste kao dokazi u krivičnom postupku privremeno se oduzimaju i stavljaju pod nadzor po naredbi suda. Naredbu o privremenom oduzimanju izdaje sud na predlog tužioca ili na predlog ovlašćenih lica po odobrenju tužioca.
- Svako ko poseduje takav predmet mora da ga preda na zahtev suda. Lice koje odbije da preda predmet može se kazniti novčanom kaznom do 50.000 KM ili kaznom zatvora ako i dalje odbija da ga preda. Zatvorska kazna traje dok lice ne preda predmet ili dok se ne završi krivični postupak, ali ne može da traje duže od 90 dana.
- Na isti način se postupa i sa službenim ili odgovornim licem u državnom organu ili u pravnom licu.
- Ovo takođe važi za podatke koji su pohranjeni u računaru ili sličnom uređaju za automatsku ili elektronsku obradu podataka. Priikom pribavljanja takvih podataka posebno se mora voditi računa o propisima kojima se uređuje čuvanje tajnosti određenih podataka. Za privremeno oduzete predmete izdaje se potvrda o oduzimanju.
- Mere prisile ne mogu se primeniti prema osumnjičenom, odnosno okrivljenom niti licima koja su oslobođena dužnosti svedočenja.

Svi dokazi, uključujući dokaze od trećih lica, moraju se pribaviti uz naredbu suda. Ako je treće lice voljno da sarađuje, postoji mogućnost da to lice dostavi podatke putem saradnje, umesto putem mera prinude⁶¹. Ako su podaci pribavljeni od trećih lica ili uz njihovu pomoć, od njih se može zahtevati da to čuvaju u tajnosti⁶². U slučaju da privatno lice prijavi krivično delo u koje su uključeni elektronski dokazi, za prikupljanje tih dokaza sprovode se isti postupci, u skladu sa Zakonom o krivičnom postupku⁶³.

U slučajevima kada se radi o elektronskim dokazima koje je potrebno pribaviti iz druge zemlje, primenjuje se postupak za međunarodnu pravnu pomoć, koji je uređen Zakonom o krivičnom postupku i međunarodnim ugovorima. Po članu 274. stav (2) i (3) ZKP-a BiH, za proveru verodostojnosti pismena, zapisa ili fotografije, potrebni su originalno pismeno, zapis ili fotografija, osim ako nije drugačije propisano Zakonom o krivičnom postupku. Kao dokaz se može koristiti i overena kopija originala, kao i kopija koja je potvrđena kao neizmenjena u odnosu na original. Pojam "original" podrazumeva sâm spis ili snimak ili sličan ekvivalent kojim se ostvaruje isto dejstvo od strane osobe koja ga piše, snima ili izdaje. "Original" fotografija uključuje negativ i sve kopije. Ako su podaci pohranjeni u računaru ili sličnom uređaju za automatsku obradu podataka, "originalom" se smatra i svaki odštampani primerak ili okom vidljivi pohranjeni podatak (član 20(1)(g) ZKP-a BiH)⁶⁴ /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 20(1)(p) ZKP-a BiH/.

Istaknuto je nekoliko problema koji proističu iz zakona (ili nedostatka zakona) kad je reč o predmetima u koje su uključeni elektronski dokazi, i to:

⁶¹ Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 40(b)).

⁶² Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH /prim. prev. kao u originalu/, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 41).

⁶³ Odgovor na upitnik od strane Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH /prim. prev. kao u originalu/, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 42).

⁶⁴ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH, Federalnog tužilaštva Federacije BiH, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske, Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 43).

- Problemi u vezi s tumačenjem pojma "originalni dokazi".⁶⁵
- Postoje dva različita pristupa elektronskim dokazima. Prvi pristup podrazumeva da se uređaji koji sadrže digitalne dokaze prikupljaju kao dokazi na osnovu naredbe o pretresanju izdate od strane suda u skladu sa članom 51. ZKP-a BiH u prisustvu advokata i osumnjičenih, i tom prilikom se pravi digitalna kopija u forenzičke svrhe, koja se potom analizira na osnovu naredbe o veštačenju izdate od strane tužioca (član 96. ZKP-a BiH). Drugi pristup podrazumeva da se uređaji koji sadrže digitalne dokaze prikupljaju kao dokazi na osnovu naredbe o pretresanju izdate od strane suda (član 51. ZKP-a), a tužilac naknadno izdaje naredbu o veštačenju (član 96. ZKP-a).⁶⁶
- Budući da pretraga elektronskih dokaza nije opisana u ZKP-u BiH, sudije zbog toga izdaju naredbu o pretresanju, umesto naredbe o veštačenju. Ovaj problem mogao bi da se reši kada bi u zakonu bila objašnjena pretraga elektronskih dokaza.⁶⁷
- Rukovanje elektronskim dokazima nije adekvatno opisano u zakonu.⁶⁸

Pored toga, daljim istraživanjem je otkriveno da se sa predmetima koji su oduzeti po članu 51. ZKP-a BiH, po naredbi o pretresanju prostorija (stav 1), po naredbi o pretresanju pokretnih stvari (mobilnih telefona, računara, servera (stav 2)), te na osnovu člana 65, po naredbi za oduzimanje predmeta, ili su privremeno oduzeti bez naredbe na osnovu člana 66, postupa na sledeći način:

- Ako su prilikom pretresanja oduzeti predmeti, uključujući digitalne dokaze, pravi se zapisnik i izdaje se potvrda o oduzimanju predmeta koji sadrže dokaze, nakon čega policijski službenici sastavljaju izveštaj za ročište na sudu, a oduzeti predmeti (uključujući digitalne dokaze) predaju se nadležnom sudu, gde će biti zadržani.
- Tužilac podnosi zahtev sudu za iznošenje dokaza iz skladišta koje se nalazi pri sudu.
- Tužilac vrši otvaranje i pregled oduzetih predmeta, na osnovu člana 71. ZKP-a BiH. Postoji obaveza da se advokatima i osumnjičenima dozvoli da prisustvuju otvaranju dokaza, koji će biti raspakovani, pregledani i ponovo upakovani. O svim ovim radnjama sačinjava se kompletan zapisnik.
- Nakon otvaranja i pregleda dokaza, tužilac upućuje dokaze policiji ili drugim relevantnim organizacijama na analizu.

Nakon otvaranja odnosno pregleda predmeta koji sadrže digitalne dokaze, postoje razne prakse analize digitalnih dokaza. Praksa koja se u poslednjih osam godina primenjuje na nivou države BiH podrazumeva da nakon "otvaranja dokaza", tužilaštvo izdaje naredbu o veštačenju, na osnovu člana 96. ZKP-a BiH. Nova praksa, koja je ustanovljena u Kantonu Sarajevo i na nivou države BiH i koju postepeno uvode pojedini tužioci, podrazumeva da nakon oduzimanja, otvaranja i pregleda dokaza, tužilac ponovo podnosi zahtev sudu da izda naredbu o pretresanju pokretnih stvari (poput onih koje sadrže digitalne dokaze), na osnovu člana 51, stav 2.

Ovo pretresanje "pokretnih stvari" vrši se u prostorijama tužilaštva ili policije, kojem prisustvuju policijski službenici, forenzički stručnjaci, stručnjak za kriminalističku tehniku, dva svedoka, osumnjičeni, sudska policija i advokati.

U nedostatku zakonodavstva ili pisane prakse, tužioci ponekad traže da se računar uključi i pretraži u cilju pronalaženja određenih digitalnih dokaza, koji se potom narezuju na optički medijum odnosno nosač podataka (CD, DVD). U ostalim slučajevima, iz računara se vadi hard drajv i pravi se forenzička kopija hard diska, koja će biti snimljena na eksterni hard drajv.

⁶⁵ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva BiH (pitanje br. 4).

⁶⁶ Odgovor na upitnik od strane Državne agencije za istrage i zaštitu BiH (pitanje br. 4).

⁶⁷ Odgovor na upitnik od strane Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH (pitanje br. 4).

⁶⁸ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 4).

Iz postojeće prakse proističe niz sledećih pitanja:

- Iako ZKP-om BiH nije predviđeno prisustvo dva svedoka tokom pretresanja dokaza, neki tužioc i ipak zahtevaju da budu prisutna dva svedoka;
- U krivičnim predmetima sa više osumnjičenih i velikim brojem računara i mobilnih telefona, na samom početku procesa pretresanja dokaza prisutan je veliki broj lica (policijski službenici, forenzički stručnjaci, kriminalistički tehničari, advokati, osumnjičeni, službenici suda, svedoci). Ako se osumnjičeni nalaze u pritvoru, pravosudna policija mora da ih dovede.
- Prilikom pretresanja mobilnih telefona, često se dešava da se baterija telefona isprazni, pa svi moraju da čekaju da se baterija napuni.
- Često se dešava da se, nakon prvog dana pretresanja dokaza, niko od dodatno prisutnih lica više ne pojavi čak i ako kasnije moraju da potpišu zapisnik o pretresanju. Smatra se da to obesmišljava prisustvo ovih lica pretresanju.
- Tokom pretresanja nije moguće izvršiti kompletnu forenzičku analizu svih digitalnih dokaza, zbog čega tužioc i često izdaju naredbu o veštačenju po članu 96, stav 2, što često ima za posledicu dupliranje posla.
- Rok za izvršenje naredbe je 15 dana u slučaju obimnih predmeta. Policija često mora da traži produženje roka za izvršenje naredbe (mada u zakonu nije jasno da li je produženje roka dozvoljeno) ili je rok ponekad kratak, što stvara rizik da će dokazi biti odbačeni od strane suda.

Praksa uključivanja računara i pregleda podataka je suprotna međunarodnoj praksi i može eventualno da dovede do toga da svaki pribavljeni dokaz bude proglašen neprihvatljivim. Problematična je činjenica da ni u ZKP-u, niti u podzakonskim aktima ne postoje pisane procedure s tim u vezi, tako da tužioc i nemaju smernice o tome šta treba da rade, a policija, koja se protivi ovoj praksi, nema pravni osnov na koji bi mogla da se pozove.

Izvorna praksa da tužilac izdaje naredbu o veštačenju po članu 96. ZKP-a BiH doprinosi postupanju u skladu sa pravilnim forenzičkim procedurama, što predstavlja poželjnu opciju. Na ovaj način je obrađeno preko 350 predmeta i ni u jednom od njih nije se postavilo pitanje prihvatljivosti dokaza. Praksa tužilaca da insistiraju na tome da računar bude uključen i pregledan bez primene mera zaštite koje su predviđene u okviru pravilnih forenzičkih procedura dovešće do toga da, u budućnosti, digitalni dokazi budu proglašeni neprihvatljivim.

Preporuka koja je izneta u odgovorima na upitnik odnosila se na uspostavljanje preciznih pisanih procedura u vezi sa merama za postupanje s elektronskim dokazima (prikupljanje, oduzimanje, ispitivanje, pretresanje, čuvanje, pohranjivanje, rokovi), a sve to u cilju dokazivanja zakonitosti postupka pribavljanja takvih dokaza⁶⁹. Sličnu preporuku izneli su i ispitanici iz organa unutrašnjih poslova, o tome da bi trebalo propisati procedure za preduzimanje sledećih radnji u vezi sa digitalnim dokazima: izdvajanje, prikupljanje, pohranjivanje, analiza, razmena i izvođenje na sudu i saradnja sa privatnim sektorom⁷⁰. Sličnu prepreku takođe su izneli istražitelji koji se bave forenzičkim ispitivanjem u okviru organa unutrašnjih poslova, o tome da je na nacionalnom nivou potrebno izraditi smernice za postupanje s elektronskim dokazima (u vezi sa načinom oduzimanja, čuvanja, dokazivanja njihove celovitosti i vršenja forenzičke analize). Takve smernice treba da obuhvate obavezu prikupljanja lozinki za pristup mobilnim telefonima i hard drajvovima koji su zaštićeni enkripcijom⁷¹. Sličnu preporuku izneli su i branioci, o tome da je potrebno da postoje

⁶⁹ Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 45(a)).

⁷⁰ Odgovor na upitnik od strane Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske (pitanje br. 45(b)).

⁷¹ Odgovor na upitnik od strane Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH (pitanje br. 45(c)).

posebne procedure za prikupljanje i korišćenje elektronskih dokaza u parničnim i krivičnim postupcima⁷².

Takođe je izneta preporuka da u zakonima o krivičnom postupku mora da se objasni postupak pretresanja elektronskih dokaza i da se napravi razlika između pretresanja i forenzičke analize⁷³.

⁷² Odgovor na upitnik od strane Tužilaštva Brčko distrikta BiH, Policije Brčko distrikta BiH i Kancelarije za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (pitanje br. 45(e)).

⁷³ Odgovor na upitnik od strane Agencije za forenzička ispitivanja i vještačenja BiH (pitanje br. 45(c)).

2.3. "Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija"

Odgovore na upitnik dali su jedan istražitelj za visokotehnološki kriminal, jedan istražitelj za digitalnu forenziku, jedan finansijski istražitelj (iz Finansijske policije) i jedan advokat.

U članu 198 Zakona o krivičnom postupku (ZKP), kao i u Zakonu o presretanju komunikacija, među stvarima koje mogu da budu dokazi konkretno se pominju i elektronski dokazi (računarski podaci, podaci sačuvani u računarima, uređajima za elektronsku obradu podataka, uređajima koji služe za prenos podataka, kao i podaci o komunikaciji).⁷⁴ Prihvatljivost elektronskih dokaza proističe iz ZKP-a i Krivičnog zakona.⁷⁵ Podrazumeva se da elektronski dokazi podležu istim pravilima prihvatljivosti koja važe i za ostale vrste dokaza.⁷⁶

Prema članu 181 (2) ZKP-a, pretresanja računara ili računarskih mreža vrši se po naredbi suda na zahtev javnog tužioca ili, u ograničenim slučajevima, na zahtev pravosudne policije. Svako pretresanje stana i računara vrši se po pisanoj i obrazloženoj naredbi suda, na zahtev javnog tužioca, a u slučaju opasnosti od odlaganja, i na zahtev pravosudne policije.⁷⁷

Forenzičko ispitivanje računara može da odobri sudija u toku glavnog pretresa ili tužiac u toku istražne faze postupka.⁷⁸ Pravljenje digitalne kopije podataka i obezbeđivanje podataka u realnom vremenu mogu da odobre sudija ili tužilac, što treba da bude konkretno navedeno u naredbi suda.⁷⁹ Za zaplenu računarskih podataka javni tužilac mora da uputi pisani zahtev. Ovi podaci moraju se predati javnom tužiocu u roku koji je tužilac odredio.⁸⁰ Zaplena može da se čuva u tajnosti.⁸¹

Članom 198 ZKP-a predviđeno je privremeno oduzimanje računarskih podataka, koji obuhvataju "podatke sačuvane u računaru i sličnim uređajima za automatsku odnosno elektronsku obradu podataka, uređajima za prikupljanje i prenos podataka, nosačima podataka i pretplatničke informacije sa kojima raspolaže davalac usluga".⁸² Na pisani zahtev javnog tužioca, ovi podaci moraju se predati javnom tužiocu u roku utvrđenom u pisanom zahtevu. Sudija za prethodni postupak, na predlog javnog tužioca, može rešenjem da odredi zaštitu i čuvanje svih računarskih podataka, a najduže šest meseci. Po isteku ovog roka, podaci će biti vraćeni, "osim ako nisu uključeni u izvršenje krivičnog dela Nanošenje štete i neovlašćeni pristup računarskom sistemu iz člana 251, Računarska prevara iz člana 251-b i Računarski falsifikat iz člana 379-a Krivičnog zakona, ako nisu uključeni u izvršenje drugog krivičnog dela uz pomoć računara i ako ne služe kao dokaz za krivično delo".⁸³ Protiv rešenja sudije za prethodni postupak lice koje koristi računar i lice koje je davalac usluge ima pravo žalbe u roku od 24 časa, međutim, žalba ne odlaže izvršenje rešenja.⁸⁴

Da bi prikupili podatke, istražitelji su obavezni da privremeno oduzmu fizičke predmete.⁸⁵ Članom 184 ZKP-a obuhvaćeno je "pretraživanje računarskog sistema i računarskih podataka: (1) Na

⁷⁴ Odgovor na upitnik, pitanje br. 1a. Osim ako nije drugačije naznačeno, svi članovi koji su citirani u ovom odeljku su iz Zakona o krivičnom postupku.

⁷⁵ Odgovor na upitnik, pitanje br. 1b.

⁷⁶ Odgovor na upitnik, pitanje br. 1b.

⁷⁷ Odgovor na upitnik, pitanje br. 5; član 181 (2) ZKP-a.

⁷⁸ Odgovor na upitnik, pitanje br. 6.

⁷⁹ Odgovor na upitnik, pitanja br. 7, 8, 11, i 12.

⁸⁰ Odgovor na upitnik, pitanja br. 9 i 10; član 198 (1) ZKP-a.

⁸¹ Odgovor na upitnik, pitanje br. 15.

⁸² Član 198 (1) ZKP-a.

⁸³ Član 198 (2) ZKP-a.

⁸⁴ Član 198 (3) ZKP-a.

⁸⁵ Izlaganje predstavnika makedonske delegacije na regionalnoj radionici u Bukureštu.

zahtev izvršioca naredbe, lice koje koristi računar ili ima pristup računaru ili drugom uređaju ili nosaču podataka, dužno je da omogući pristup njima i da pruži potrebna obaveštenja za nesmetano ostvarivanje cilja pretresanja.

- (1) Na zahtev izvršioca naredbe, lice koje koristi računar ili ima pristup računaru ili drugom uređaju ili nosaču podataka dužno je da odmah preduzme mere kojima se sprečava uništavanje ili menjanje podataka. /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 184 stav (2)/
- (2) Lice koje koristi računar ili ima pristup računaru ili drugom uređaju ili nosaču podataka, koje ne postupi u skladu sa stavovima (1) i (2) ovog člana, a za to ne postoje opravdani razlozi, sudija za prethodni postupak će kazniti u skladu s odredbama člana 88 stav (1) ovog zakona". /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 184 stav (3) ZKP-a/

Istražitelji postupaju po standardnim operativnim procedurama koje se odnose na zaplenu elektronskih dokaza i digitalnu forenziku; a s tim u vezi takođe postoji priručnik za saradnju s multinacionalnim davaocima Internet usluga, kao i priručnik za tužioce.⁸⁶ S imovinom koja se drži u elektronskom obliku postupa se na isti način kao i sa ostalim elektronskim dokazima, ali se potraga za tom imovinom ne vrši rutinski.⁸⁷

Sud koji je naredio forenzičko ispitivanje odnosno veštačenje određuje rok u kojem ono treba da bude izvršeno. Rok za ispitivanje odnosno veštačenje može se produžiti na obrazloženi zahtev stručnog lica odnosno veštaka. Država može da zadrži dokaze u roku navedenom u naredbi za forenzičko ispitivanje odnosno veštačenje, a najduže šest meseci.⁸⁸

Korišćenje domaćih i inostranih veštaka uređeno je ZKP-om. Lice koje je strani državljanin ili inostrana stručna ustanova koja po zakonima "Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije" ispunjava uslove za vršenje veštačenja ukoliko u zemlji ne postoji takvo lice odnosno ustanova, može se angažovati za obavljenje veštačenja, shodno članu 198 ZKP-a /prim. prev. kao u originalu; ovo je član 236 ZKP-a/⁸⁹

"(1) Veštačenje se određuje kada za utvrđivanje ili ocenu neke važne činjenice treba da se pribavi nalaz ili mišljenje lica koje raspolaže potrebnim stručnim znanjem. Veštačenje, po pravilu, vrše veštaci upisani u registar veštaka. (2) Veštačenje se određuje pisanom naredbom. (3) U toku prethodnog postupka, naredbu donosi javni tužilac, a na glavnom pretresu sud saglasno članu 394 stav 2 ovog zakona. (4) U naredbi se navodi u odnosu na koje činjenice se vrši veštačenje i kome se poverava. (5) Ako za opredeljeni vid veštačenja postoji visokoobrazovna ustanova, naučna ustanova ili stručna ustanova ili veštačenje može da se izvrši u okviru organa državne uprave, takva veštačenja, a posebno ona složenija, po pravilu se poveravaju takvoj ustanovi odnosno organu. Ako je nalaz i mišljenje veštaka iz organa državne uprave priloženo kao dokaz od strane javnog tužioca, a odbrana ga osporava, odbrana može da predloži sudu da naloži veštačenje, koje će izvršiti druga ustanova ili organ. (6) Po pravilu, za veštačenje se određuje jedan veštak, a ako je veštačenje složeno, tada mogu da se odrede dva ili više veštaka. (7) Samo u izuzetnim slučajevima, za veštaka može da se odredi lice sa prebivalištem u inostranstvu ili inostrana stručna institucija, koja po zakonima matične zemlje, ispunjava uslove za vršenje veštačenja, ukoliko u Republici Makedoniji ne postoji visokoobrazovna ustanova, naučna ustanova ili stručna ustanova, preduzetnik - veštak ili privredno društvo registrovano za vršenje veštačenja, za opredeljeni vid veštačenja. (8) Organ iz stava (3) ovog člana koji je naredio veštačenje po prethodno

⁸⁶ Odgovor na upitnik pitanje br. 13; diskusija vođena tokom regionalne radionice u Bukureštu.

⁸⁷ Odgovor na upitnik pitanja br. 37 i 39.

⁸⁸ Odgovor na upitnik pitanja br. 14 i 17. Međutim, u diskusiji tokom regionalne radionice u Bukureštu, predstavnici makedonske delegacije izneli su komentar da, u zavisnosti od krivičnog dela, ne mora da postoji ograničenje u pogledu ovog roka, tako da ispitivanje odnosno veštačenje može da traje godinama.

⁸⁹ Odgovor na upitnik pitanje br. 16.

pribavljenom mišljenju veštaka, određuje rok za veštačenje i za dostavljanje nalaza i mišljenja i taj rok može da bude produžen samo po obrazloženom zahtevu veštaka".⁹⁰

Da bi elektronski dokazi bili prihvatljivi na glavnom pretresu, mora se primeniti najbolja praksa koja se odnosi na pretraživanje, oduzimanje i analizu podataka i uređaja, uključujući evidenciju o kontinuitetu nadzora nad dokazima, fotodokumentaciju o preduzetim postupcima, kao i izveštaj koji sadrži heš vrednosti.⁹¹ Prigovori odbrane obično se odnose na propuste u postupku u opštem smislu: na metode pretresanja i oduzimanja, alate i metode koji su korišćeni za pribavljanje podataka i probleme sa hardverom za analizu – na primer, o tome da li je medijum sterilisan.⁹² Elektronske dokaze izvodi stručno lice odnosno veštak.⁹³

Prava okrivljenog zaštićena su na više načina. Na zahtev odbrane, okrivljeni, odnosno češće njegov branilac, može da prisustvuje pretresanju ako se ono vrši u stanu okrivljenog. Branilac neće prisustvovati pravljenju digitalne kopije podataka ili forenzičkom ispitivanju.⁹⁴ Okrivljeni ima pravo da dobije kopiju podataka kako u svrhu veštačenja tako i u svrhu pripreme svoje odbrane.⁹⁵

Na kraju postupka, oprema i podaci vraćaju se vlasniku (uključujući okrivljenog). Međutim, predmeti neće biti vraćeni kada se dokaže da su korišćeni za izvršenje krivičnog dela ili kada je njihovo posredovanje samo po sebi protivzakonito.⁹⁶

Podaci se mogu pribaviti od trećih lica bilo na osnovu dobrovoljne saradnje bilo na osnovu zakonskih ovlašćenja propisanih članovima 198 (1) i 196 (1) ZKP-a. To pitanje može se čuvati u tajnosti. Za pribavljanje podataka od trećih lica putem saradnje, tužilac će uputiti službeni zahtev elektronskim putem. Ako privatno lice prijavi krivično delo, podaci od tog lica takođe se mogu pribaviti na osnovu ZKP-a. Javni tužilac će u tu svrhu od suda pribaviti naredbu o pretresanju.⁹⁷

Podaci od trećih lica iz inostranstva pribavljaju se putem međunarodne policijske saradnje, saradnje sa multinacionalnim davaocima Internet usluga i zahteva za uzajamnu pravnu pomoć.⁹⁸

Ispitanici koji su odgovarali na upitnik uglavnom su smatrali da njihova zemlja ima iskustva sa korišćenjem elektronskih dokaza na sudu. Međutim, njihova mišljenja se razmimoilaze po pitanju toga koliki procenat sudova raspolaže potrebnom opremom, kao i po pitanju stepena iskustva koje sudovi imaju u vezi s elektronskom forenzičkom analizom. Dva ispitanika su iznela mišljenje da sudovi imaju ograničeno iskustvo u vezi s elektronskom forenzičkom analizom i da obično određuju prekratke rokove za analizu. Jedan ispitanik je naveo mnoge slučajeve u kojima je stručnim licima koja su vršila takva ispitivanja bilo naloženo da izdvoje (verovatno da odštampaju) ogromne količine podataka, koje su se čak merile terabajtima, i da ih predaju javnom tužiocu.⁹⁹

Predstavnici makedonske delegacije izneli su preporuke o tome da je potrebno više opeme, kadrova i obuke na temu elektronskih dokaza za sve tipove službenih lica koja učestvuju u sudskom postupku.

⁹⁰ Izlaganje predstavnika makedonske delegacije na regionalnoj radionici u Bukureštu.

⁹¹ Odgovor na upitnik, pitanja br. 18-21.

⁹² Odgovor na upitnik, pitanje br. 29.

⁹³ Odgovor na upitnik, pitanje br. 34.

⁹⁴ Odgovor na upitnik, pitanja br. 23-25.

⁹⁵ Odgovor na upitnik, pitanja br. 22 i 26. Jedan ispitanik je naveo da okrivljeni nema pravo da dobije kopiju podataka za pripremu svoje odbrane, ali, imajući u vidu ostale odgovore koje je dao taj isti ispitanik, izgleda da je ovaj odgovor greška.

⁹⁶ Odgovor na upitnik, pitanja br. 14, 27 i 28.

⁹⁷ Odgovor na upitnik, pitanja br. 15, 40-43. Jedan ispitanik je naveo da sve procedure imaju prinudni karakter.

⁹⁸ Odgovor na upitnik, pitanje br. 40.

⁹⁹ Odgovor na upitnik, pitanja br. 30-33.

2.4. Crna Gora

Odgovori na upitnik dobijeni su od jednog sudije i jednog advokata odbrane uoči regionalne radionice u Bukureštu, dok su odgovori koje su dali jedan tužilac, jedan istražitelj za visokotehnoški kriminal i jedan stručnjak za digitalnu forenziku iz Specijalnog državnog tužilaštva dobijeni nakon radionice. S obzirom na razlike u odgovorima ispitanika, na mestima gde se njihovi odgovori razlikuju naveden je svaki od datih odgovora, dok je u fusnoti naveden ispitanik koji je dao odgovor.

Članovi 75 do 163 Zakonika o krivičnom postupku odnose se na radnje dokazivanja i kategorije dokaza, koje obuhvataju:

- Pretresanje stana, drugih prostorija, pokretnih stvari i lica
- Privremeno oduzimanje
- Svedočenje okrivljenog
- Svedočenje svedoka
- Uviđaj i rekonstrukcija događaja
- Veštačenje
- Fotografije i audiovizuelni snimci
- Tajni nadzor.

U Zakoniku o krivičnom postupku ne postoji definicija elektronskih dokaza, niti postoje bilo kakva posebna pravila o njihovoj prihvatljivosti. Prema jednom odgovoru, elektronski dokazi zakonom nisu ni uključeni niti isključeni. O tom pitanju odlučuje sudija u svakom pojedinačnom predmetu.

Naveden je primer jednog predmeta u kojem nije bilo fizičkih uređaja niti predmeta koji bi mogli da se oduzmu, pa je sudija u parničnom postupku tražio od Jutjuba da dostavi podatke. Jutjub to nije učinio jer zahtev nije bio upućen u odgovarajućoj formi, tako da je predmet zaključen bez dokaza.¹⁰⁰

U upitniku su svi ispitanici, osim advokata odbrane, potvrdno odgovorili na pitanje br. 1b, potvrdivši da zakon kaže da su elektronski dokazi prihvatljivi u krivičnim predmetima.¹⁰¹ Problemi nastaju zbog toga što elektronski dokazi nisu konkretno obuhvaćeni zakonom, pa je nemoguće utvrditi da li su oni uopšte prihvatljivi s obzirom da nije propisan postupak njihovog prikupljanja i obrade.¹⁰²

Razlike u odgovorima crnogorskih predstavnika, od kojih su neki bili dijametralno suprotni, predstavlja primer koji ilustruje poteškoće u analizi njihovih odgovora. Jedan takav primer naveden je u tabeli koja sledi.

Pitanje	Advokat	Istražitelj za visokotehnoški kriminal	Tužilac	Sudija	Stručnjak za forenziku
1 (b)	Ne	Da	Da	Da	Da
1 (c)	Ne	Da	Da	Ne	Da

¹⁰⁰ Odgovor na upitnik od strane advokata (pitanje br. 10).

¹⁰¹ Vidi Prilog 4.2.

¹⁰² Odgovor na upitnik od strane advokata (pitanja br. 1 do 4).

1 (d)	Ne	Da	Da	Ne	Da
1 (e)	Ne	Da	Da	Ne	Da

Zanimljivo je to što su odgovore na pitanje br. 2, koje je relevantno jedino ako prihvatljivost elektronskih dokaza nije propisana zakonom, dali svi ispitanici osim advokata, koji je ponovo izneo tvrdnju da ne postoji zakon koji obuhvata tu temu i da svaki sud pojedinačno odlučuje o tom pitanju. U ostalim odgovorima se navodi da je to pitanje obuhvaćeno Zakonikom o krivičnom postupku, mada ne postoji osnov za odlučivanje o prihvatljivosti koje bi bilo odvojeno od onoga što je predviđeno opštim pravilima o prihvatljivosti dokaza. Posebno se stiče utisak da su pitanja br. 1b i 2 iz upitnika izazvala izvesnu zabunu jer pitanje br. 1b sadrži konkretno pitanje o tome da li je zakonom obuhvaćena prihvatljivost elektronskih dokaza. Čini se da se potvrdni odgovori više odnose na uopšteno praktično pitanje o tome da li se ovi dokazi smatraju prihvatljivim na sudu.

Dodatna protivrečnost postoji u odgovorima na pitanje br. 4 koje se odnosi na probleme nastale zbog postojanja odnosno nepostojanja propisa. Na ovo pitanje dati su sledeći odgovori:

- "U Zakoniku o krivičnom postupku, elektronski dokazi ne smatraju se posebnom vrstom dokaza, imajući u vidu činjenicu da se, u smislu zakona, pretresanje digitalnih dokaza smatra pretresanjem pokretnih stvari". [odgovor tužioca] "Zakonik o krivičnom postupku ne tretira elektronske dokaze (računare i slične uređaje za automatsku obradu podataka sa kojima je računar povezan) kao posebnu vrstu dokaza. Elektronski dokazi se u Zakoniku o krivičnom postupku tretiraju kao pokretna stvar (član 75 stav 2)" [odgovor stručnjaka za digitalnu forenziku]
- "Da, postoje problemi zato što nije moguće utvrditi da li je ta vrsta dokaza uopšte prihvatljiva s obzirom na to da ne postoji procedura za njihovo pribavljanje". [odgovor advokata]
- "Nema nikakvih problema". [odgovor sudije]
- "To stvara probleme zato što nisu svi pripadnici organa unutrašnjih poslova obučeni za prikupljanje digitalnih dokaza i nisu osposobljeni da kao organ koji prvi izlazi na lice mesta adekvatno reaguju, a budući da prikupljanje dokaza nije propisano nijednim drugim zakonom osim Zakonikom o krivičnom postupku, to dovodi do toga da nema pretresanja i zaplene kvalitetnih elektronskih dokaza" [odgovor istražitelja za visokotehnološki kriminal].

Uvidom u ZKP nije pronađena definicija elektronskih dokaza. Elektronska komunikacija i korišćenje elektronskih dokumenata pominju se na više mesta u raznim oblicima, ali ne i u obliku dokaza.

U članu 75 ZKP-a se navodi: "(1) Pretresanje stana i drugih prostorija okrivljenog ili drugih lica i njihovih pokretnih stvari izvan stana može se preduzeti ako postoje osnovi sumnje da će se pretresanjem okrivljeni uhvatiti ili da će se pronaći tragovi krivičnog djela ili predmeti važni za krivični postupak.

(2) Pretresanje pokretnih stvari, u smislu stava 1 ovog člana, obuhvata i pretresanje računara i sličnih uređaja za automatsku obradu podataka koji su sa računarom povezani. Na zahtjev suda, lice koje se koristi računarom dužno je omogućiti pristup računaru i prenosivim medijima na kojima se čuvaju podaci koji se odnose na predmet pretresanja (diskovi, USB-fleš disk, USB-hard disk, diskete, trake i slično), kao i pružiti potrebna obavještenja za upotrebu računara. Lice koje to odbije iako za to ne postoje razlozi iz člana 111 ovog zakonika može biti kažnjeno u skladu sa članom 85 stav 3 ovog zakonika".

Po svemu sudeći, na osnovu ovog člana ZKP-a su dati neki od odgovora na pitanja br. 1 do 4 u upitniku.

Pretraživanje računara i računarskih mreža, forenzičko ispitivanje oduzetih uređaja, pravljenje digitalne kopije podataka i sprovođenje postupka obezbeđivanja podataka u realnom vremenu vrše se po naredbi suda, a na zahtev tužioca.¹⁰³

To što je tužilac dao drugačiji odgovor verovatno ukazuje na pogrešno protumačena pitanja jer je u odgovorima navedeno ko vrši ove radnje, umesto ko ih odobrava. Na pitanje o tome da li se obavezno oduzimaju fizički predmeti, a ne samo podaci, dati su različiti odgovori. Dva odgovora (od strane tužioca i stručnjaka za forenziku) ukazuju na to da ovo pitanje nije jasno uređeno. Drugačiji odgovor dao je samo istražitelj za visokotehnološki kriminal, koji je ukazao da moraju da se oduzmu fizički predmeti.¹⁰⁴

Tri ispitanika navela su primer za to kako su oni postupili u predmetima u kojima nije bilo fizičkog predmeta koji bi mogao da se oduzme. Primer se odnosio na pribavljanje naredbe suda za pretraživanje naloga elektronske pošte na Internetu. Napravljena je onlajn rezervna kopija podataka i izvršeno je heširanje dokaza. Pristup nalogu elektronske pošte ostvaren je pomoću korisničkog imena i lozinke vlasnika naloga.¹⁰⁵

Na pitanje u vezi sa mogućnošću pravljenja digitalne kopije podataka ili forenzičke obrade podataka u realnom vremenu na licu mesta, dati su razni odgovori, od odričnog odgovora, preko odgovora da to pitanje "nije dovoljno uređeno" do odgovora "Da, na osnovu ZKP-a". Nedoslednost u odgovorima možda ukazuje na to da predmetna oblast zahteva dodatno razjašnjenje.¹⁰⁶

Iako na nacionalnom nivou ne postoje smernice u vezi sa prikupljanjem elektronskih dokaza i njihovim rukovanjem, čini se da ipak postoje neka praktična uputstva koja su dostupna policijskim službenicima.¹⁰⁷

Dokazi se čuvaju u policiji samo dok traje forenzičko ispitivanje dokaznog materijala, nakon čega se prosleđuju tužiocu koji je zadužen za njihovo zadržavanje. Zaplenjeni dokazi čuvaju se u skladištima digitalnih podataka. U konkretnom slučaju Specijalnog državnog tužilaštva, Stručna služba za digitalne dokaze zadržava dokazni materijal. Dokazni materijal se zadržava do podizanja optužnice, a ako nisu pronađeni dokazi koji ukazuju na izvršenje krivičnog dela, čuva se najduže šest meseci. Ne postoji zajednički stav što se tiče mogućnosti da se zaplena elektronskih dokaza čuva u tajnosti.¹⁰⁸

Prema članu 137 (4) ZKP-a i članu 3 (2) Zakona o sudskim vještacima, postoji mogućnost da treća lica iz druge države pruže pomoć u veštačenju digitalnih dokaza. Istražitelj za visokotehnološki kriminal istakao je da je rok za veštačenje digitalnih dokaza tri meseca.¹⁰⁹

Da bi moglo da se utvrdi da su elektronski dokazi pravilno forenzički ispitani, pohranjeni i da nisu menjani, preduzimaju se sledeći koraci:

¹⁰³ Odgovor na upitnik od strane advokata, istražitelja za visokotehnološki kriminal i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 5 do 8).

¹⁰⁴ Odgovor na upitnik od strane tužioca, istražitelja za visokotehnološki kriminal i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanje br. 9).

¹⁰⁵ Odgovor na upitnik od strane tužioca, istražitelja za visokotehnološki kriminal i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanje br. 10).

¹⁰⁶ Odgovor na upitnik od strane advokata, tužioca, istražitelja za visokotehnološki kriminal i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 11 i d 12).

¹⁰⁷ Odgovor na upitnik od strane tužioca, istražitelja za visokotehnološki kriminal i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanje br. 13).

¹⁰⁸ Odgovor na upitnik od strane tužioca i stručnjaka za forenziku (pitanja br. 14 i 15).

¹⁰⁹ Odgovor na upitnik od strane tužioca, stručnjaka za digitalnu forenziku i istražitelja za visokotehnološki kriminal (pitanja br. 16 i 17).

- Tužilaštvo izdaje naredbu za forenzičko ispitivanje, u kojoj se navodi predmet ispitivanja i rokovi za izvršenje.
- Računari i telefoni, koji moraju da budu zapečaćeni, otvaraju se u prisustvu okrivljenog i svedokâ. Nakon forenzičkog postupka pravljenja digitalne kopije podataka i kreiranja heš vrednosti, ovi predmeti biće ponovo zapečaćeni u prisustvu okrivljenog i svedokâ. [odgovor stručnjaka za digitalnu forenziku]
- Upotreba forenzičkih alata i dobra praksa u oblasti digitalne forenzike predstavljaju garanciju da dokazi neće biti menjani (rajtblokeri, čeksam, itd). [odgovor tužioca]¹¹⁰

Korišćenje forenzičkih alata, softvera i hardvera (rajtblokeri, čeksam, itd) i izveštavanje obezbeđuju pravilno sprovođenje forenzičkog ispitivanja, ali ta oblast nije zakonom uređena.¹¹¹ Da bi rešio pitanje prihvatljivosti elektronskih dokaza, tužilac u optužnici daje predlog da analizirani elektronski podaci budu uvršteni u dokazni spis, odnosno da budu izvedeni kao dokazi na glavnom pretresu. Naravno, stručnjaci koji vrše obradu digitalnih dokaza (veštaci, Forenzički centar, stručnjak za forenzičku analizu), kroz primenu forenzičkih procedura, postulata očuvanja celovitosti digitalnih dokaza i odgovorajućih forenzičkih hardvera i softvera, obezbeđuju celovitost samih dokaza. Odbrana ima pravo da uloži prigovor na svaki dokaz predložen od strane tužilaštva, uključujući elektronske dokaze.¹¹²

Osumnjičeni i/ili njegov zastupnik ima pravo da prisustvuje pretraživanju i zapleni elektronskih dokaza. Lice koje vrši pretraživanje to može da učini bez prisustva branioca samo u određenim okolnostima. Osumnjičeni odnosno njegov zastupnik može prisustvovati pravljenju digitalne kopije podatka i forenzičkoj analizi, mada oni retko kada prisustvuju forenzičkoj analizi jer ta faza postupka dugo traje. Odbrana ima pravo da dobije kopiju svakog dokaza predloženog u optužnici. Po donošenju odluke o tome da li će biti podignuta optužnica, oduzeti predmeti biće vraćeni, osim ako nisu korišćeni za izvršenje krivičnog dela. Što se tiče prigovora odbrane u vezi s elektronskim dokazima, odbrana može da izjavi prigovor da su dokazi prikupljeni na nezakonit način. Nije utvrđeno u praksi koliko često se izjavljuju takvi prigovori.¹¹³

Sudovi su navodno upoznati s elektronskim dokazima i opremljeni za njihovo izvođenje na sudu. U sudu postoji stručna informatička služba, koja pomaže pri izvođenju digitalnih i drugih dokaza na sudu. Istaknut je jedan problem u vezi sa zahtevom da elektronski dokazi budu odštampani. Zanimljivo je napomenuti da su, u odgovorima na upitnik, tužilac i stručnjak za digitalnu forenziku ovo naveli kao problem, dok je sudija naveo da problema nema. Pod uslovima propisanim zakonom, sudija može da donese odluku o tome da li će iz dokaznog spisa izuzeti neke od dokaza predloženih od strane tužilaštva.

Nalaz i mišljenje veštaka sud tretira kao dokaz. Stranka može da traži, a sud da dopusti i naredi, da se veštak koji je izvršio analizu usmeno izjasni po eventualnim prigovorima – odnosno da bude neposredno saslušan, da pruži eventualna pojašnjenja i da odgovori na pitanja stranaka. Sud može da zahteva od veštaka da dopuni svoju analizu. Zakonodavstvo dopušta veštačenje od strane stručnjaka koji poseduju potrebno stručno znanje i koji mogu da pomognu sudu prilikom utvrđivanja i ocene bitnih činjenica¹¹⁴.

Premda je predviđena prihvatljivost dokaza o imovini koja se drži u elektronskom obliku, u upitniku nije navedeno iskustvo sa takvom vrstom predmeta.¹¹⁵

¹¹⁰ Odgovor na upitnik (pitanja br. 18 do 20).

¹¹¹ Odgovor na upitnik od strane tužioca i stručnjaka za forenziku (pitanja br. 18 do 20).

¹¹² Odgovor na upitnik od strane tužioca (pitanja br. 21 do 22).

¹¹³ Odgovor na upitnik od strane tužioca i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 23 do 29).

¹¹⁴ Odgovor na upitnik od strane tužioca, sudije i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 30 do 36).

¹¹⁵ Odgovor na upitnik od strane tužioca, sudije i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 37 do 40).

ZKP dopušta pribavljanje dokaza od trećih lica, a metod pribavljanja takvih dokaza zavisi od okolnosti i vrste predmeta. Tužilac smatra da je to potrebno čuvati u tajnosti dok optužnica ne bude podignuta. Kao i kod ostalih radnji, pribavljanje dokaza od trećih lica vrši se po naredbi suda ili putem zahteva za uzajamnu pravnu pomoć ako se podaci nalaze u inostranstvu.¹¹⁶

U predmetima u kojima se elektronski dokazi pribavljaju iz inostranstva, može se tražiti da verodostojnost podataka bude potvrđena forenzičkim metodama provere putem čeksama jer se te metode koriste u Crnoj Gori. Ako elektronski dokazi nisu prikupljeni na pravovaljan način, sud ih može proglasiti neprihvatljivim. Primer za to je slučaj kada su dokazi prikupljeni sprovođenjem mera tajnog nadzora bez odgovarajućeg odobrenja.¹¹⁷

Tužilac je izneo opasku da s obzirom na stopu visokotehnološkog kriminala koja sve brže raste i sve veću upotrebu digitalnih skladišta kao sredstva za vršenje krivičnih radnji i komunikacije s tim u vezi, ovu oblast bi trebalo urediti mnogo detaljnije nego što je to sada slučaj sa postojećim zakonodavstvom. Po ovom pitanju nisu iznete nikakve konkretne sugestije.¹¹⁸

S obzirom na to da su na razna pitanja postavljena u upitniku u dovoljnom broju dati različiti odgovori, može se izvesti zaključak da bi u Crnoj Gori valjalo preispitati pitanja u vezi sa prikupljanjem, analizom i prihvatljivošću elektronskih dokaza. Odgovori na pitanja u upitniku se u tolikoj meri razlikuju da bi bilo nužno formalizovati procedure za postupanje s elektronskim dokazima i zaštitu bezbednosti i privatnosti podataka zaplenjenih u toku krivičnih istraga.

¹¹⁶ Odgovor na upitnik od strane tužioca, sudije i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 41 do 42).

¹¹⁷ Odgovor na upitnik od strane tužioca, sudije i stručnjaka za forenziku (pitanja br. 43 do 44).

¹¹⁸ Odgovor na upitnik od strane advokata, tužioca, sudije i stručnjaka za digitalnu forenziku (pitanja br. 43 do 44).

2.5. Srbija

Odgovore na Upitnik dali su jedan inspektor za visokotehnoški kriminal, stručnjak za digitalnu forenziku i tužilac. Treba naglasiti da se ispostavilo da su različita lica često davala istovetne odgovore na pitanja postavljena u Upitniku. U takvim slučajevima, u fusnoti je naznačeno ko je prvi odgovorio na pitanje o kome je reč. Revidirana verzija Upitnika poslata je delegatima po završetku održavanja regionalne radionice u Bukureštu, i ta verzija bi trebalo da pomogne da se razjasne neki početni odgovori; u takvim slučajevima u dokumentu postoji odgovarajuća referenca.

Prema Zakoniku o krivičnom postupku Republike Srbije, metodi za prikupljanje dokaza razvrstani su u sledeće kategorije¹¹⁹:

- Saslušanje optuženog;
- Saslušanje svedoka;
- Ispitivanje veštaka;
- Rekonstrukcija događaja;
- Ispitivanje lica, predmeta i mesta;
- Korišćenje evidencije kao dokaza;
- Prikupljanje uzoraka;
- Provera računa i sumnjivih transakcija (pribavljanje podataka, nadzor nad sumnjivim transakcijama, privremeno obustavljanje sumnjivih transakcija);
- Zaplena predmeta;
- Pretres;
- Posebne dokazne radnje (tajni nadzor komunikacija, tajno praćenje i video i audio snimanje, simulirane (poslovne) pogodbe, kompjuterska pretraga podataka, kontrolisana isporuka, prikriveni islednik).

ZKP definiše ispravu kao predmet ili računarski podatak koji je podoban ili određen da služi kao dokaz činjenice koja se utvrđuje u postupku. U tom smislu, računarski podaci su prihvatljivi kao elektronski dokazi u krivičnim predmetima.¹²⁰ Jedini preduslov jeste da dokaz bude prikupljen u skladu sa zakonom. Dodatni zahtevi ne postoje.¹²¹ Elektronski dokazi su takođe prihvatljivi u parničnim predmetima i ne postoje dodatni zahtevi u pogledu prihvatljivosti elektronskih dokaza u parničnim predmetima.¹²²

Član 2. ZKP utvrđuje značenje izraza. Elektronski podaci su obrađeni u tačkama 29–32. na sledeći način:

„29) elektronski zapis je zvučni, video ili grafički podatak dobijen u elektronskom (digitalnom) obliku;

30) elektronska adresa je niz znakova, slova, cifara i signala koji je namenjen za određivanje odredišta veze;

31) elektronski dokument je skup podataka koji je određen kao elektronski dokument u skladu sa zakonom koji uređuje elektronski dokument;

32) elektronski potpis je skup podataka koji je određen kao elektronski potpis, u skladu sa zakonom koji uređuje elektronski potpis.“

¹¹⁹ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanje 1(a)).

¹²⁰ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanje 1(b)).

¹²¹ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanje 1(c)).

¹²² Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanje 1(d i e)).

Član 147. ZKP uređuje pitanje privremenog oduzimanja predmeta i utvrđuje da to obuhvata i „uređaje za automatsku obradu podataka i uređaje i opremu na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi“.

Članom 152. ZKP utvrđeno je da (se) „pretresanje stana i drugih prostorija ili lica može (...) preduzeti ako je verovatno da će se pretresanjem pronaći okrivljeni, tragovi krivičnog dela ili predmeti važni za postupak. Pretresanje stana i drugih prostorija ili lica se preduzima na osnovu naredbe suda ili izuzetno bez naredbe, na osnovu zakonskog ovlašćenja. Pretresanje uređaja za automatsku obradu podataka i opreme na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi preduzima se na osnovu naredbe suda i, po potrebi, uz pomoć stručnog lica“.

Utvrđeno je da se prikupljanje digitalnih dokaza definiše na isti način kao i policijski pretres imovine i lica, što u praksi otvara veliki broj procesnih problema. Međutim, u odgovorima na pitanja iz Upitnika nisu navedeni nikakvi dodatni detalji.¹²³

Uputstva o zapleni elektronskih dokaza utvrđena su u ZKP i u Zakonu o potvrđivanju Konvencije o visokotehnološkom kriminalu. Ne postoje posebne domaće smernice koje bi se odnosile na tu temu.¹²⁴ Međutim, postoje policijska uputstva/smernice za zaplenu elektronskih dokaza.¹²⁵

U članu 147. ZKP utvrđeno je sledeće: „Predmete koji se po krivičnom zakoniku moraju oduzeti ili koji mogu poslužiti kao dokaz u krivičnom postupku, organ postupka će privremeno oduzeti i obezbediti njihovo čuvanje“, što, kako je gore već istaknuto, može obuhvatiti i „uređaje za automatsku obradu podataka i uređaje i opremu na kojoj se čuvaju ili se mogu čuvati elektronski zapisi“.

Zaplenjeni računari i telefoni se pečate i otvaraju u prisustvu optuženog i svedoka. Nakon što se napravi forenzička slika i utvrdi heš vrednost, ti uređaji se ponovo pečate u prisustvu optuženog i svedoka. Jedinica za digitalnu forenziku ne skladišti elektronske dokaze. Pošto se dokazi prikupe i izrade izveštaji, ti dokazi se upućuju tužiocu, a forenzičari čuvaju samo izveštaje koji će koristiti za svedočenje na suđenju.¹²⁶ Sve dokaze zaplenjene tokom istrage čuva tužilac, koji ih zadržava dotle dok optužnica ne bude predata sudu. Tužilaštvo je odgovorno za bezbedno čuvanje zaplenjenih dokaza u adekvatnim uslovima. Nigde nije objašnjeno šta su to adekvatni uslovi.

Nisu navedeni nikakvi drugi detalji u vezi s postupanjem sa elektronskim dokazima i njihovim skladištenjem iako policija ima sopstvene smernice za rukovanje dokazima. Čini se da policija sve dokaze šalje tužiocu, koji je odgovoran za njihovo čuvanje sve dotle dokle sud ne preuzme predmet. Čini se da nisu utvrđene procedure za identifikovanje adekvatnih uslova za skladištenje zaplenjenih dokaza ili za obezbeđivanje integriteta dokaza dok su u posedu tužioca.

U pravnom sistemu Republike Srbije, saglasno Zakonu o tajnosti podataka, moguće je zahtevati da postupak zaplena ostane tajna i da se primene ograničenja.¹²⁷

Sve pretrage računara ili mreža odvijaju se u skladu sa uslovima navedenim u sudskoj naredbi. Organ vlasti koji sprovodi postupak (tužilac ili sud) narediće da se izvrši stručno

¹²³ Odgovori na pitanja iz Upitnika – Jedinica za digitalnu forenziku (pitanje 4).

¹²⁴ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanje 13).

¹²⁵ Odgovori na pitanja iz Upitnika – Jedinica za digitalnu forenziku (pitanje 13).

¹²⁶ Odgovori na pitanja iz Upitnika – Jedinica za digitalnu forenziku (pitanja 14 i 18).

¹²⁷ Odgovori Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 14–15 i 18).

ispitivanje onda kada je potrebno profesionalno znanje za utvrđivanje ili procenu određene činjenice u postupku.

Organ koji sprovodi postupak naređuje da se izvrši stručno ispitivanje pismenom naredbom, po službenoj dužnosti ili na inicijativu jedne od stranaka i advokata odbrane, a ako postoji opasnost od kašnjenja, onda se može narediti i usmenim putem da se izvrši stručno ispitivanje, uz obavezu da se o tome sačini službena beleška.

Pravljenje digitalnih kopija i prikupljanje podataka u realnom vremenu zasnivaju se na naredbi tužioca ili suda. Te aktivnosti obavlja specijalna jedinica policije ili veštak. Na osnovu propisa Republike Srbije, moguće je zapleniti i podatke i predmete. Drugačije rečeno, nije uvek neophodno zapleniti fizičke uređaje jer se podaci mogu i izolovano zapleniti. Dozvoljeno je da se na licu mesta prave digitalne kopije elektronskih podataka i da se forenzički podaci prikupljaju u realnom vremenu.¹²⁸

Vlasti u Srbiji mogu da angažuju veštake iz privatnog sektora, druge zemlje ili neke međunarodne organizacije ako je to potrebno i ako u nadležnim organima u Srbiji nema odgovarajućeg znanja i veština. Dokazi se moraju ispitati bez odlaganja iako ne postoje zakonom precizno utvrđeni rokovi.¹²⁹

Sva elektronska pretraživanja, potonje ispitivanje i prihvatljivost dokaza zavise od toga da li su sve mere sprovedene u skladu sa zakonima Republike Srbije. To podrazumeva da se za svaku fazu postupka tužilac mora obratiti sudu da bi dobio odgovarajući sudski nalog. Svaki izveštaj koji se podnosi u vezi s tim merama mora biti potpuno u skladu s zakonom.¹³⁰

Obrana može da ispita dokaze tužilaštva, ali tek nakon saslušanja optuženog lica. Obično odbrana traži da ispita kopiju forenzičkog izveštaja, ali joj, međutim, može biti dopušten i pristup samim dokazima. Optuženi ili njegov zastupnik može prisustvovati elektronskom pretraživanju, pravljenju digitalne kopije elektronskih podataka i sprovođenju forenzičke analize. Pored toga, on ima pravo da dobije kopiju elektronskog dokaza.¹³¹

Ako se tokom pretraživanja pronađu predmeti koji nisu u vezi s krivičnim delom zbog koga se pretres sprovodi, ali koji ukazuju na neko drugo krivično delo koje se goni po službenoj dužnosti, ti predmeti se opisuju u izveštaju i oduzimaju i odmah se izdaje potvrda o njihovom oduzimanju. Ako javni tužilac ustanovi da nema osnova za pokretanje krivičnog postupka ili ako prestanu da postoje razlozi zbog kojih su predmeti oduzeti, a razlozi za njihovu konfiskaciju ne postoje, ti predmeti se smesta vraćaju licu od koga su privremeno oduzeti. U slučaju da lice poseduje bilo kakav nezakonit materijal, taj materijal mu ne može biti vraćen nakon što mu je oduzet.¹³²

Među primedbama koje ističe odbrana u predmetima u kojima se u krivičnim suđenjima u Srbiji koriste elektronski dokazi karakteristične su sledeće:

- Primedbe na veštake u smislu njihove stručnosti u navedenoj oblasti, njihovih referenci, kao i broja stručnih analiza koje su dosad obavili.
- Zaključci veštaka i njihova veštačenja osporavaju se tvrdnjom odbrane da je tehnički nemoguće u istom satu, istoj minuti ili u precizno utvrđenoj sekundi izbrisati stotine dokumenata, pa je pogrešna čak i pretpostavka da su ti dokumenti bili grupisani i

¹²⁸ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 5–12).

¹²⁹ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 16–17).

¹³⁰ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 19–21).

¹³¹ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 22–26).

¹³² Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 27–28).

hronološki izbrisani zato što je za brisanje potreban barem jedan „klik“ na tastaturi ili pritisak mišem.

- Kontinuitet nadzora nad dokazima od trenutka zaplene do predočavanja dokaza sudu osporava se na osnovu toga što se smatra da pismeni dokazi potvrđuju da su sam računar i njegova eksterna memorija predati nekoj drugoj službi i niko pre veštačenja nije znao gde se računar nalazi, ko ga je uzeo, kada je vraćen itd.
- Sud nije utvrdio da li je postojala mogućnost manipulacije računarom koji nije ispitivan neko vreme po isteku dana kada je zaplenjen.
- Heš vrednost hard diska nije utvrđena u prisustvu advokata odbrane, ni samog optuženog.
- Vreme na BIOS sistemu (osnovni input-output sistem) izmenio je veštak kako bi dokazao da su se događaji zbili u vreme koje odgovara tužilaštvu.
- Prihvatljivost elektronskih dokaza je nerazumljiva, na osnovu toga što su tehnički izrazi navedeni na engleskom jeziku i kao takvi ponovljeni u saopštenju (fajl, Recycle Bin itd.)¹³³
- Prema naredbi sudova, elektronski dokazi moraju biti odštampani. Problem nastaje upravo zbog pitanja količine, a ne samo prirode materijala koji treba da bude odštampan.¹³⁴

Nema informacija o tome da li je na osnovu neke od tih primedaba ili na osnovu svih njih doneta odluka o neprihvatljivosti elektronskih dokaza u nekom predmetu.

Srbija ima iskustva s korišćenjem elektronskih dokaza na sudu. Sudovi prihvataju da se dokazi predoče u digitalnom obliku, dok se izveštaji veštaka podnose u štampanoj formi. Sudovi poseduju opremu za postupanje sa elektronskim dokazima i za pregledanje elektronskih dokaza. Takođe imaju iskustva u postupanju u predmetima u kojima je korišćena forenzička analiza elektronskih dokaza. Jedno od glavnih pitanja koja su identifikovana u Upitniku odnosi se na to što sudije ne učestvuju u specijalizovanoj obuci na onaj način na koji učestvuju tužioci, pa je stoga za njih izazov kada treba da shvate metode za pribavljanje i predočavanje elektronskih dokaza. U srpskoj policiji smatra se da ima isuviše malo ljudi koji se bave digitalnom forenzikom. Nema iskustva u pogledu sudskih naloga kojima bi se ograničio obim pretrage elektronskih dokaza u forenzičkom postupku. U sistemu koji se koristi u Republici Srbiji dokaze na sudu iznosi tužilac i stručnjak ne mora uvek biti prisutan. Veštake mogu pozvati sud, tužilaštvo ili odbrana kako bi se razjasnili njihovi nalazi i mišljenja ili kako bi se izveli novi nalazi i mišljenja.

Nema informacija o broju sudova koji imaju uređaje za postupanje sa elektronskim dokazima, niti o tome kakve posledice na sistem krivičnog pravosuđa ima pretpostavljeni nedostatak stručnog znanja kod sudija i činjenica da u policiji ima malo resursa za bavljenje digitalnom forenzikom; na primer, da li to što u policiji nema dovoljno resursa za bavljenje digitalnom forenzikom dovodi do neprihvatljivih kašnjenja u obradi elektronskih dokaza.¹³⁵

Kada je reč o dobrima koja se čuvaju u elektronskom obliku, ZKP utvrđuje mogućnost da se informacije koriste kao dokazni materijal. Nema obaveze da se vrati ni original ni kopija zapisa koji se čuva u elektronskom obliku. Ako se tokom forenzičkog ispitivanja otkriju zapisi dobara koja se čuvaju u elektronskom obliku, a ta dobra nisu bila predmet istraživanja, u izveštaju o ispitivanju evidentiraće se i da su ti zapisi pronađeni.¹³⁶

¹³³ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanje 29).

¹³⁴ Odgovori na pitanja iz Upitnika – Jedinica za digitalnu forenziku (pitanje 31).

¹³⁵ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 30–36).

¹³⁶ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 37–39).

Iz odgovora nije jasno da li je traženje dobara koja se čuvaju u elektronskom obliku, u vidu zapisa rutinski postupak u svim forenzičkim ispitivanjima elektronskih dokaza ili je tu reč o slučajnom otkriću.

Kada je reč o dokazima dobijenim od trećih lica, dobijeni odgovori su se ograničili na dokaze koji se dobijaju od provajdera. U takvim slučajevima provajderu se dostavlja zahtev na osnovu sudskog naloga. Međutim, sugerise se da se svi dokazi dobijeni od trećih lica tretiraju na taj način. Mogućno je prikupiti dokaze od trećih lica uz njihovu saglasnost. U takvim slučajevima nema potrebe za preduzimanjem mera prinude. Prema zakonu mogućno je tražiti od trećeg lica da čuva u tajnosti taj postupak. U okolnostima u kojima se izveštava o krivičnom delu za koje postoje neki dokazi, elektronski dokazi se mogu prikupiti tako što će se od lica koje podnosi izveštaj tražiti da to obezbedi u elektronskom obliku, ili će se, na primer, od policije zatražiti da poseti identifikovani veb-sajt i da sa njega sama preuzme dokaze; potomje se, na primer, može primeniti kod prodaje falsifikovane robe preko interneta (imena veb-sajtova, profili na Fejsbuku itd.).¹³⁷

Iz odgovora na pitanja postavljena u Upitniku nije jasno da li postoji neki konkretan postupak da se obezbedi integritet dokaza koji su na taj način prikupljeni ili da li postoje koraci koji se preduzimaju kako bi se obezbedilo da se sačuva kontinuitet nadzora nad dokazima.

Dokazi prikupljeni iz drugih jurisdikcija nisu smatrani neprihvatljivima ni u jednom postupku koji je vođen u Srbiji. Ne postoje posebni zahtevi koji bi se postavili zemlji koja dokaze šalje, osim toga što se zahteva da sve bude u skladu s Budimpeštanskom konvencijom o visokotehnoškom kriminalu, preko mesta za kontakt i/ili zahteva za uzajamnu pravnu pomoć.¹³⁸

Prema komentarima srpskih tužilaca, potrebno je poboljšati postupak koji se primenjuje u okviru uzajamne pravne pomoći kada je reč o postupanju sa elektronskim dokazima. Trebalo bi pojednostaviti taj postupak, imajući na umu da je vreme ključni činilac za pribavljanje elektronskih dokaza, što znači da postoji mogućnost da dokazi budu izbrisani ili ugroženi ako se ne obezbede u razumnom roku.

¹³⁷ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 40–42).

¹³⁸ Odgovor Srbije na pitanja iz revidiranog Upitnika (pitanja 43–44).

2.6. Turska

Na Upitnik su odgovarali inspektor za visokotehnološki kriminal, stručnjaci za digitalnu forenziku i tužilac.

U krivičnompravnom sistemu Turske, Zakonik o krivičnom postupku (Zakon br. 5271) glavni je izvor propisa kojima se uređuju kategorije dokaza. Podzakonskim aktima o primeni tog zakona i sudskom praksom sudova utvrđena su rukovodeća načela kada je reč o usklađenosti Zakonika sa savremenim tehnološkim razvojem.¹³⁹ Dokazi su svrstani u sledeće četiri kategorije:¹⁴⁰

- Izjave;
- Dokumenti;
- Digitalni dokazi;
- Tragovi dokaza.

U Zakoniku o krivičnom postupku utvrđeno je da su elektronski dokazi prihvatljivi u krivičnim predmetima. Tako se pre svega u članu 134. Zakonika o krivičnom postupku utvrđuju mehanizmi zaštite (prilikom pribavljanja dokaza) u krivičnom postupku.¹⁴¹ Saglasno toj odredbi, da bi elektronski dokaz bio prihvatljiv, on mora biti pribavljen primenom utvrđenih metoda i postupaka. Ako nije tako, ne smatra se dokazom.¹⁴² Pored toga, prihvatljivost dokaza je predmet odluke koju donosi sudija na zahtev javnog tužioca i, ako se u konkretnom slučaju radi o oduzimanju podataka, neophodno je da digitalni dokaz bude šifrovan ili proglašen tajnim.¹⁴³

Elektronski dokazi su prihvatljivi i u parničnim predmetima, saglasno Zakoniku o parničnom postupku (Zakon br. 6100).¹⁴⁴ U takvim slučajevima, dokazi mogu biti u obliku štampanih ili objavljenih tekstova, zvaničnih isprava, crteža, planova, skica, fotografija, filmova, displejeva ili zvučnih zapisa, kao i svih sličnih dokumenata koji sadrže informacije i elektronske podatke. Pored toga, saglasno Zakoniku o parničnom postupku, zapisi koji su nastali shodno utvrđenoj proceduri i koji nose elektronski potpis smatraju se zvaničnim ispravama. Sudija po službenoj dužnosti ispituje da li dokument nosi elektronski potpis i da li je već na sudu korišćen kao dokaz koji ima bezbedan elektronski potpis. Sudija traži od veštaka da izvrši veštačenje ako su podaci koji su nastali pomoću elektronskog potpisa odbačeni kao dokazni materijal. Sudija donosi takvu odluku samo ako sam nije u stanju da formira mišljenje nakon što sasluša obe stranke u sporu. Stranke su dužne da dostave sve dokumente koje one same i druga stranka smatraju dokazima. Elektronski dokumenti predočavaju se sudu nakon što su odštampani i sačuvani u elektronskoj bazi podataka tako da ih sud može pregledati.¹⁴⁵

Uočeno je da nekoliko oblasti Zakonika o krivičnom postupku treba izmeniti i dopuniti; to su sledeće oblasti:¹⁴⁶

- Privremeno oduzimanje podataka;
- Pretraživanje digitalnog materijala lica koja nisu ni u kakvoj vezi s krivičnim delom;

¹³⁹ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 1(a)).

¹⁴⁰ Odgovor na Upitnik Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 1(a)).

¹⁴¹ Odgovori na Upitnik koje su dostavili tužilaštvo, Jedinica za visokotehnološki kriminal i Jedinica za digitalnu forenziku, kao i Odeljenje za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 1(b)).

¹⁴² Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 1(c)).

¹⁴³ Odgovor na Upitnik Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 1(c)).

¹⁴⁴ Odgovor na upitnik koji su dostavili tužilaštvo, Jedinica za visokotehnološki kriminal i Jedinica za digitalnu forenziku, kao i Odeljenje za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 1(d)).

¹⁴⁵ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 1(e)).

¹⁴⁶ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 4).

- Odluka javnog tužioca da izvrši pretres i pretraživanje u hitnim stvarima.

Odlukom sudije se, na zahtev tužioca:

- Odobrava pretraživanje kompjutera ili mreža;¹⁴⁷
- Odobrava forenzičkog ispitivanje računara/eksternih nosača podataka;¹⁴⁸
- Odobrava pravljenje digitalne kopije elektronskih podataka.¹⁴⁹

Iako Zakonik o krivičnom postupku ne uređuje konkretno način na koji se obezbeđuju podaci u realnom vremenu, moguće je na taj način obezbediti podatke na računarima koji su fizički zaplenjeni na osnovu naloga za pretres, ako to okolnosti dopuštaju. U takvim slučajevima potrebna je odluka sudije doneta na zahtev tužioca.¹⁵⁰

Član 134. Zakonika o krivičnom postupku utvrđuje da podaci mogu biti pribavljeni i da mogu biti privremeno oduzeti. Na osnovu te zakonske odredbe, podaci se mogu preuzeti bez oduzimanja fizičkih predmeta. U slučajevima kada nije moguće napraviti digitalnu kopiju podataka na licu mesta, može se slikati celokupan sistem, a fizički objekti će biti vraćeni. Ako nije moguće napraviti digitalnu kopiju na licu mesta, fizički objekti će biti privremeno oduzeti i vraćeni pošto digitalna kopija bude napravljena. Podaci koji se na taj način oduzimaju treba da budu šifrovani ili tajni.¹⁵¹ U odgovorima na pitanja iz Upitnika navedeni su neki primeri pristupa koji su korišćeni u praktičnim situacijama kada nije bilo moguće zapleniti fizičke objekte:

- Ako su podaci u posedu trećeg lica ili institucije (npr. ako se podaci nalaze u sistemu oblaka), od njih je traženo da ustupe te podatke.
- Održavan je pristup sistemu u realnom vremenu i pa su podaci preuzimani tako što su pravljenje njihove digitalne kopije (slike).

Član 134. Zakonika o krivičnom postupku omogućuje i da se digitalne kopije prave na licu mesta i da se podaci obezbeđuju u realnom vremenu.¹⁵²

Razne institucije imaju svoja uputstva/smernice za privremeno oduzimanje elektronskih dokaza.¹⁵³ Na primer, postoje smernice u vezi s načelima i uputstvima forenzičke informatike u policiji.¹⁵⁴ Dokazi koje zapleni istražni organ čuvaju se u skladu s predviđenim postupkom za postupanje prema predmetima stečenim krivičnim delom. Dokaze čuva istražni organ ili sud (sudsko čuvanje). Prema Zakoniku o krivičnom postupku, digitalni dokazi se čuvaju dok se ne nabavi sudska kopija (tj. dok se tužiocu ne dostavi kopija). Kada se nabavi kopija, digitalni dokaz se predaje vlasniku.¹⁵⁵ Osnovno načelo kada je reč o čuvanju tajnosti elektronskih dokaza, jeste

¹⁴⁷ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 5).

¹⁴⁸ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 6).

¹⁴⁹ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 7).

¹⁵⁰ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 8).

¹⁵¹ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 9).

¹⁵² Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanja 11 i 12).

¹⁵³ Odgovor na upitnik Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 13).

¹⁵⁴ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 13).

¹⁵⁵ Odgovor na Upitnik tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 14).

načelo tajnosti istrage.¹⁵⁶ Pristup konfiskovanom materijalu može se ograničiti i propisi uređuju ko i u kakvom postupku može imati pristup zaplenjenom materijalu.¹⁵⁷

U okviru međunarodnih sporazuma, nema prepreka da se zatraži pomoć u vezi s digitalnim forenzičkim ispitivanjem od druge zemlje, međunarodne organizacije ili nekog lica.¹⁵⁸

Ne postoje rokovi za ispitivanje elektronskih dokaza, ali se moraju davati informacije o samom postupku i mora se posle izvesnog vremena objasniti status pretraživanja. Postupak ispitivanja treba sprovesti što je pre moguće u fazi istrage, a potom dokaze treba dostaviti sudskim organima.¹⁵⁹

Sudski organi treba brzo da uskladišti dokaze, čim policijski organi završe predviđene procedure. Pored toga, Zakonikom o krivičnom postupku uvedena je praksa da se vlasniku uređaja (jednog ili više njih) dostave zapečaćene digitalne kopije podataka kako bi se sprečilo iskrivljavanje dokaza. Ako nema primedaba u vezi sa integritetom dokaza, zapečaćenu digitalnu kopiju podataka dostavlja lice od koga je taj dokaz nabavljen i ispitan.¹⁶⁰ Ispitivanja treba prvenstveno da se odvijaju na sudskim kopijama digitalnih dokaza, a celovitost (integritet) dokaza treba redovno kontrolisati pomoću heš vrednosti.¹⁶¹ Integritet elektronskih dokaza proverava se i kontrolom logova, potpisa i fizičkog stanja kontejnera s dokazima.¹⁶²

Da bi tužilaštvo utvrdilo da li je ispitivanje elektronskih dokaza/podataka valjano sprovedeno, važno je postarati se da budu poštovani praksa pretraživanja, obezbeđivanja prisustva lica i/ili njegovog zastupnika za vreme pravljenja digitalne kopije elektronskih podataka i pravo lica da zatraži jedan duplikat na taj način dobijene kopije. Ako se digitalna kopija podataka ne može napraviti na licu mesta, lice o kome je reč ili njegov advokat treba da budu pozvani i kopiju treba napraviti nakon što dokaz bude zapečaćen i dostavljen policiji.¹⁶³ Da bi se osiguralo da forenzičko ispitivanje bude valjano sprovedeno, digitalna kopija koja se dobija od policije mora biti čuvana u odgovarajućem skladištu i potom poslata na forenzičko ispitivanje bez prethodnog otpečaćivanja.¹⁶⁴

Da bi elektronski dokazi bili prihvatljivi, može se pokazati da je neophodno da istražni organi dokažu kako tužilac nije menjao zaplenjeni dokaz. Mora se dokazati da su privremeno oduzimanje, zaplena i ispitivanje tog dokaznog materijala bili sprovedeni potpuno u skladu sa odredbama, kao i da je ostao neprekinut lanac celovitosti dokaza. Praksa dostavljanja primerka forenzičke slike osumnjičenom ima upravo tu svrhu.¹⁶⁵

Osumnjičeno lice ili njegov zastupnik ima pravo da prisustvuje pretresu i pravljenju digitalne kopije elektronskih podataka (ako se to obavlja na licu mesta). U suštini, prisustvo osumnjičenog ili njegovog zastupnika pretresu i forenzičkom kopiranju dokaza/podataka predstavlja pravilo. Osumnjičeni dobija kopiju forenzičke slike podataka/dokaza koja je napravljena u realnom vremenu na licu mesta. Stoga osumnjičeni ima kompletnu kopiju podataka, pa otud i nema odredaba u zakonu koje bi se odnosile na pitanje prisustvovanja osumnjičenog postupcima koji ne

¹⁵⁶ Odgovor na Upitnik Jedinice za visokotehnoški kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 15).

¹⁵⁷ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 15).

¹⁵⁸ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnoški kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 16).

¹⁵⁹ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnoški kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 17).

¹⁶⁰ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 18).

¹⁶¹ Odgovor na Upitnik Jedinice za visokotehnoški kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 18).

¹⁶² Odgovor na Upitnik Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 18).

¹⁶³ Odgovor tužilaštva na Upitnik i Jedinice za visokotehnoški kriminal, kao i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 19).

¹⁶⁴ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 20).

¹⁶⁵ Odgovor na Upitnik tužilaštva i Jedinice za visokotehnoški kriminal, kao i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 21).

bi mogli biti do kraja sprovedeni na osnovu podataka koji nisu oduzeti na licu mesta u realnom vremenu. Osumnjičeni ili njegov zastupnik ne prisustvuju forenzičkoj analizi.¹⁶⁶

Saglasno Zakoniku o krivičnom postupku, kada se napravi kopija zaplenjenog materijala, taj materijal se predaje vlasniku. Istražni organi i organi tužilaštva mogu zadržati i čuvati samo kopiju.¹⁶⁷ Ako se utvrdi da je materijal koji se nalazi u računaru nelegalan, u praksi se ti podaci vade iz digitalnog okruženja i podnosi se zahtev sudu da se ti podaci vrate, mada zakonska materija nije dovoljno jasna kada je o tom pitanju reč.¹⁶⁸ Nije primereno da se vrati hard disk ukoliko se sumnja na terorizam, kao ni da se vrati hard disk na kome se nalaze nezakonite slike.¹⁶⁹

U odgovorima na pitanja iz Upitnika sadržano je nekoliko primera iskustva ispitanika u vezi s primedbama odbrane na prihvatljivost elektronskih dokaza. To su sledeće primedbe:¹⁷⁰

- Ako forenzička kopija nije napravljena na licu mesta, optuženi mogu uložiti primedbu zato što nisu prisustvovali pravljenju digitalne kopije podataka/dokaza;
- Podaci nisu pribavljeni u skladu sa utvrđenim procedurama;
- Podaci nisu čuvani u skladu sa utvrđenim procedurama;
- Kopija podataka nije predana osumnjičenom;
- Podaci su menjani nakon što su slikani/integritet dokaza je ugrožen.

U odgovorima na pitanja iz Upitnika navedeno je da sudovi imaju iskustva u korišćenju elektronskog dokaza, da poseduju opremu za pregledanje i korišćenje elektronskih dokaza i iskustva u forenzičkoj analizi elektronskih dokaza.¹⁷¹ Navedeni su i primeri problema koji iskrsavaju prilikom prezentacije elektronskih dokaza:¹⁷²

- Sudovi vole da dobiju štampane izveštaje, ali se to može rešiti kroz komunikaciju i uz odgovarajuće objašnjenje;
- Kada se izveštaj o ispitivanju elektronskih podataka unosi u spis predmeta, obavezno moraju biti prezentirani i podaci na koje se taj izveštaj odnosi, uz objašnjenja ili printscreen (*print screen*) ili video-uzorak.

Navedeni su i drugi primeri problema koji iskrsavaju u vezi s forenzičkom analizom ako se dogodi da sudovi izdaju naloge za forenzičku analizu s nerazumno kratkim rokovima.¹⁷³

Na regionalnoj radionici u Bukureštu bilo je saopšteno da je obim materijala prikupljenog u vezi s najnovijim političkim događajima u Turskoj bio toliki da nije bilo moguće u svim slučajevima potpuno pratiti postupak u vezi s prikupljanjem elektronskih dokaza i upravljanje tim dokazima. Čini se da postojeća domaća zakonska regulativa i standardni postupci u kojima su utvrđena pravila za pribavljanje podataka, postupanje s tim podacima i njihovo čuvanje nisu uvek poštovani, naročito kada je reč o kontinuitetu nadzora nad dokazima, dokumentovanju i izveštavanju, predočavanju informacija odbrani itd. Zato se postavljaju pitanja u vezi sa

¹⁶⁶ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanja 22–26).

¹⁶⁷ Odgovor na Upitnik Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 27).

¹⁶⁸ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 28).

¹⁶⁹ Odgovor na Upitnik Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 27).

¹⁷⁰ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanja 29).

¹⁷¹ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanja 30, 32, 33).

¹⁷² Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 31).

¹⁷³ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 33(a)).

autentičnošću elektronskih dokaza, kao i ugrožavanjem načela ravnopravnosti stranaka u postupku, što će, verovatno u dogledno vreme, dovesti do primedaba i osporavanja tih predmeta kada se nađu pred sudom.

Zakon ne nalaže da elektronske dokaze na sudu predstavi veštak. U slučajevima kada izveštaj i/ili zaključke nije moguće shvatiti ili kada oni nisu jasno objašnjeni, sud može zatražiti da ih objasni veštak. Pored toga, ako je elektronske dokaze prikupio policajac, onda, na zahtev odbrane, sud može saslušati veštaka koji će objasniti koje su procedure primenjene i izvršiti reviziju tog postupka.¹⁷⁴

Zakonik o krivičnom postupku dopušta da se dobra koja se čuvaju u elektronskom obliku u vidu elektronskih zapisa koriste kao dokazni materijal.¹⁷⁵ U praksi se retko događa da se prilikom ispitivanja elektronskih dokaza traga za dobrima koja se čuvaju u elektronskom obliku (npr. digitalni ili kripto novčanici).¹⁷⁶ Zakon nalaže da original i kopija moraju biti predati osumnjičenom, osim u onim slučajevima kada bi to vraćanje prouzrokovalo štetu. U takvim slučajevima, osumnjičenom se ne vraćaju original i kopija.¹⁷⁷

Zakonik o krivičnom postupku dopušta da se elektronski dokazi pribavljaju od trećih strana i u takvim situacijama za elektronske dokaze važe ista ona opšta načela koja važe za prikupljanje dokaza.¹⁷⁸ Međutim, ako lice nije voljno da podeli elektronske podatke i dokaze u kontekstu krivične istrage, tada se ulažu napor da se dokazi obezbede u kontekstu zakonske obaveze izvršenja sudskog naloga.¹⁷⁹ Moguće je pribaviti dokaze od trećih lica uz njihov pristanak. Međutim, ako pristanka nema, moguće je tražiti da se zaplene dokazi¹⁸⁰ i u takvim slučajevima moguće je tražiti od tih lica da celu stvar čuvaju u tajnosti.¹⁸¹ U slučajevima u kojima individualna lica podnose izveštaj o krivičnom delu, uz taj izveštaj prikupljaju se relevantni dokazi (uz saglasnost lica o kome je reč).¹⁸²

Kada se dokazi prikupljaju iz druge zemlje, integritet tih dokaza potvrđuje se u sklopu unutrašnjih tehničkih propisa. Da bi takvi dokazi bili prihvatljivi, dovoljno je potvrditi da su oni pribavljani u skladu sa unutrašnjim pravom strane zemlje o kojoj je reč. U odgovorima na pitanje iz Upitnika ukazano je na to da je bilo slučajeva u kojima su dokazi iz neke druge zemlje proglašeni neprihvatljivima u Turskoj.¹⁸³

Nekoliko zaključnih preporuka iznetih u odgovorima na pitanja iz Upitnika glase kako sledi:¹⁸⁴

- Tužiocima treba da budu ovlašćeni da izdaju nalog za pretraživanje elektronskih dokaza u hitnim slučajevima;

¹⁷⁴ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanja 35 i 36).

¹⁷⁵ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 37).

¹⁷⁶ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 39).

¹⁷⁷ Odgovor tužilaštva i Jedinice za visokotehnološki kriminal, kao i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 38).

¹⁷⁸ Odgovor na Upitnik Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanja 40 i 40(a)).

¹⁷⁹ Odgovor tužilaštva na Upitnik (pitanje 40).

¹⁸⁰ Odgovor tužilaštva na Upitnik i Jedinice za visokotehnološki kriminal, kao i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanje 40(b)).

¹⁸¹ Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 41).

¹⁸² Odgovor na Upitnik dostavljen od tužilaštva, Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku, kao i od Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 42).

¹⁸³ Odgovor tužilaštva na Upitnik i Jedinice za visokotehnološki kriminal i Jedinice za digitalnu forenziku (pitanja 43 i 44).

¹⁸⁴ Odgovori na Upitnik tužilaštva i Odeljenja za računarsku forenziku Saveta za forenzičku medicinu (pitanje 45).

- Kada treća lica ne daju pristanak na ispitivanje, ispitivanje treba obaviti po nalogu sudije;
- Pretraga sistema „oblaka“ treba da bude zakonski utemeljena;
- Treba povećati brzinu prikupljanja digitalnih dokaza;
- Treba centralizovati skladištenje forenzičkih podataka/digitalnih kopija;
- Treba koristiti posebne kontejnere (*cases*) za transport i skladištenje digitalnih dokaza;
- Potrebna je saradnja između laboratorija za digitalnu forenziku;
- Treba obučavati netehničko osoblje;
- Treba povećati broj lica koja su osposobljena za to da se u praksi bave digitalnom forenzikom.

2.7. Kosovo*

Na pitanja iz Upitnika odgovorili su jedan inspektor za visokotehnološki kriminal, stručnjak za digitalnu forenziku, finansijski inspektor i sudija.

Elektronski dokazi se ne pominju izričito u Zakoniku o krivičnom postupku. Međutim, u članu 105. izričito se pominju elektronski uređaji, uključujući kompjutere, kamere, mobilne telefone ili mobilne elektronske uređaje, iz čega sledi da su elektronski dokazi jedan oblik prihvatljivih dokaza.¹⁸⁵ Podrazumeva se da elektronski dokazi podležu istim kriterijumima prihvatljivosti kao i druge vrste dokaza.¹⁸⁶

Sudija izdaje nalog za pretraživanje kompjutera ili mreža, i sudija ili tužilac mogu doneti rešenje o forenzičkoj pretrazi kompjutera, pravljenju digitalne kopije elektronskih podataka i njihovoj privremenoj sekvestraciji na licu mesta. Pravila u vezi s pretragom podataka utvrđena su zakonom i u nekim slučajevima sud može ograničiti pretraživanje na konkretne fajlove, imena, periode itd. Od istražitelja se zahteva da zaplene fizičke objekte kako bi pribavili podatke; nema odredbe koja bi upućivala na mogućnost da se na neki drugi način oduzmu podaci.¹⁸⁷ Moguće je slikati podatke na licu mesta, kao što je moguće i obezbediti podatke u realnom vremenu. Metode žive digitalne forenzike korišćene su onda kada nije bilo fizičkog objekta koji bi se mogao privremeno oduzeti.¹⁸⁸ Mogućno je čuvati tajnost postupka.¹⁸⁹ Inspektori primenjuju standardni operativni postupak policije Kosova* za zaplenu elektronskih dokaza i koriste savete veštaka, uključujući i Smernice Saveta Evrope o elektronskim dokazima.¹⁹⁰ Ako je tako naznačeno u sudskom nalogu ili rešenju, inspektori tragaju i za dobrima koja se čuvaju u elektronskom obliku.¹⁹¹

Privremeno oduzimanje, skladištenje i čuvanje elektronskih dokaza uređeni su odredbama ZKP, članovima: 105. (kontrola i privremena sekvestracija), 112. (privremena sekvestracija) i 115. (trajno oduzimanje privremeno oduzetih stvari).¹⁹²

U članu 105. utvrđuje se, u stavu 6: „Nalog za pretres izdaje se u pismenom obliku na osnovu pismenog zahteva državnog tužioca ili u hitnim slučajevima, ovlašćenog policijskog službenika.”

U članu 112. utvrđeno je u stavu 9. da se „privremeno oduzeti predmeti stavljaju ... pod nadzor i kontrolu državnog tužioca. Državni tužilac može da poveri ovlašćenom policijskom službeniku čuvanje privremeno oduzetih predmeta i imovine i kontrolu nad njima shodno stavovima 5, 6. i 8. ovog člana”.

U članu 115. stavu 4 utvrđeno je: „Predmeti koji su privremeno sekvestrirani fotografišu se i čuvaju u odgovarajućim spremnicima ili prozirnim plastičnim kesama, a ovlašćena policija i državni tužilac vode evidenciju fotografija i evidenciju traga nadzora nad dokazima za svaki pojedinačni predmet ili set dokumenata” U članu 115. stavu 9. utvrđeno je: „Predmeti i dokumenti

¹⁸⁵ Odgovori na Upitnik, pitanje 1a.

¹⁸⁶ Odgovori na Upitnik, pitanje 1b.

¹⁸⁷ Odgovori na Upitnik, pitanja 34 i 5–8; član 18. Zakona o sprečavanju i borbi protiv kibernetičkog kriminala (privremeno oduzimanje, kopiranje i čuvanje podataka).

¹⁸⁸ Odgovori na Upitnik, pitanja 10–12.

¹⁸⁹ Odgovori na Upitnik, pitanje 15.

¹⁹⁰ Odgovori na Upitnik, pitanja 13 i 18; prezentacija delegata Kosova* na regionalnoj radionici održanoj u Bukureštu.

¹⁹¹ Odgovori na Upitnik, pitanje 39.

¹⁹² Odgovori na Upitnik, pitanja 14 i 18.

koji su privremeno sekvestrirani nalaze se pod nadzorom i kontrolom državnog tužioca. Državni tužilac može nadležnom policijskom službeniku poveriti nadzor i kontrolu nad privremeno sekvestriranim objektima i imovinom shodno stavovima 5, 6. i 8. ovog člana.”

Saglasno članu 18.¹⁹³ (Sekvestracija, kopiranje i čuvanje podataka) Zakona o sprečavanju i borbi protiv kibernetičkog kriminala, kopije zaplenjenih podataka izrađuju se u skladu s tehničkim procedurama koje osiguravaju integritet i bezbednost podataka. Ako policija, nadležni organ ili sud utvrdi da će zaplena („konfiskacija”) podataka imati veliki negativan uticaj na vlasnika tih podataka, može se napraviti i koristiti precizna kopija podataka, što će omogućiti da originalni podaci ostanu kod vlasnika.

Inspektor za digitalnu forenziku prokomentarisao je da bi zahtevi tužilaca i sudija u pogledu forenzičkog ispitivanja trebalo da budu što je moguće određeniji i precizniji. Pored toga, potrebna su jasna pismena pravila kako bi se precizirali način i rok čuvanja evidencije i kopija po obavljenom zadatku, kao i rokovi za ispitivanje podataka koji se čuvaju u sistemu oblaka.¹⁹⁴

Ne postoje rokovi za ispitivanje i analizu, a vlada može beskonačno da drži zaplenjene dokaze.¹⁹⁵

Pitanje prihvatljivosti dokaza uređeno je Zakonikom o krivičnom postupku, uključujući član 111. stav 1, koji sadrži bliže objašnjenje po kom osnovu se može odbaciti neki dokaz.

„1. Dokaz dobijen pretresanjem ne može se koristiti ako je:

1.1. dobijen u toku kontrole, bez dozvole suda, ako kontrola ne bude retroaktivno sudski odobrena, u skladu sa odredbama Ustava;

1.2. pretresanje preduzeto bez naloga nadležnog sudije kršenjem odredaba ovog Zakonika;

1.3. naredba nadležnog sudije izdata kršenjem postupka koji predviđa ovaj zakonik;

1.4. suština naredbe nadležnog sudije predstavlja kršenje zahteva utvrđenih u Zakoniku;

1.5. pretres nije obavljen u skladu s naredbom nadležnog sudije;

1.6. lica čije je prisustvo obavezno nisu prisustvovala pretresu;

1.7. pretres je obavljen kršenjem člana 108. ovog zakonika.”

Kada tužilaštvo u postupku ponudi elektronske dokaze, ono može koristiti heš vrednosti, vremenske žigove itd. da bi dokazalo njihovu prihvatljivost.¹⁹⁶ U izvesnim slučajevima, zavisno od

¹⁹³ Član 18. (Sekvestracija, kopiranje i čuvanje podataka) Zakona o sprečavanju i borbi protiv kibernetičkog kriminala glasi kako sledi:

„1. U smislu člana 17, podstav 1.2. tužilac predlaže da se predmeti, oprema koja sadrži kompjuterske podatke, informacije o prometu podataka, podaci o korisniku, konfiskuju od lica ili provajdera koji te podatke poseduju, u cilju izrade kopija koje mogu da posluže kao dokaz.

2. Ako navedeni predmeti i oprema sadrže podatke koji se pozivaju na podatke sudskih organa u cilju izrade kopija, saglasno stavu 1. ovog člana, sudski nalog za prisilnu konfiskaciju dostavlja se tužiocu koji preduzima mere da ga izvrši.

3. Saglasno stavu 1. ovog člana, kopije se izrađuju tehničkim sredstvima, kompjuterskim programima i saglasno procedurama koje čuvaju integritet i bezbednost podataka.

4. Tužilac može u svakom trenutku narediti da se izvrši pretraživanje u cilju otkrivanja ili prikupljanja neophodnih dokaza o pretraživanju kompjuterskog sistema ili kompjuterske opreme, u vezi sa skladištenjem podataka.

5. Ako organ nadležan za istragu krivičnih dela smatra da će konfiskacija predmeta koji sadrži podatke iz stava 1. ovog člana imati veliki uticaj na aktivnosti lica koje te predmete poseduju, on može naložiti izradu kopija koje će poslužiti kao dokaz, a biće napravljene u skladu sa stavom 3. ovog člana.

6. Ako se tokom istrage i pregleda kompjuterskog sistema ili kompjuterske opreme za skladištenje podataka dođe do saznanja da se traženi kompjuterski podaci nalaze na drugom kompjuterskom sistemu ili na drugom uređaju za skladištenje kompjuterskih podataka kome se može pristupiti preko osnovnog sistema ili uređaja, može se narediti da se, izvršavajući prvobitni nalog za pretres, istraži celokupan kompjuterski sistem ili kompjuterski uređaj da bi se pronašli traženi uskladišteni podaci.”

¹⁹⁴ Odgovori na Upitnik, pitanje 45c.

¹⁹⁵ Odgovori na Upitnik, pitanje 17.

¹⁹⁶ Odgovori na Upitnik, pitanje 21.

predočenih elektronskih dokaza i potrebe da se dokazi pokažu i izvedu, potrebno je i prisustvo veštaka.¹⁹⁷

Pravila optuženog zaštićena su na nekoliko načina. Članovima 137. i 147. ZKP utvrđuje se da državni tužilac, pre angažovanja veštaka, mora izdati odluku u kojoj navodi ime veštaka i osnove za stručno veštačenje, precizira tačan zadatak veštaka i obezbeđuje veštaku pristup dokazima koji su potrebni za stručni ili tehnički nalaz i mišljenje. Optuženi ili njegov zastupnik mogu, zavisno od okolnosti predmeta, u nekim situacijama prisustvovati ispitivanju računarskog sistema i pretraživanju elektronskih podataka.¹⁹⁸

Ako se angažuje veštak, član 138. ZKP nalaže da izveštaj veštaka bude predocen okrivljenom ili njegovom braniocu i oštećenom „ne ranije od pet dana do održavanja ročišta na kome je veštak svedočio u prethodnom postupku“ ali „ne kasnije od deset dana nakon što je državni tužilac dobio izveštaj od veštaka“.¹⁹⁹ Pored toga, u članu 141. ZKP utvrđeno je da „okrivljeno lice ili odbrana može zatražiti od državnog tužioca veštačenje koje je značajno za odbranu. Ako državni tužilac odbije taj zahtev, okrivljeno lice može da uloži prigovor na odluku sudiji (za prehodni postupak)“. Pored toga, okrivljeno lice može da dobije i plati veštačenje o svom trošku. Odbrana snosi troškove tog ispitivanja i dužna je da dostavi državnom tužiocu primerak izveštaja veštaka u roku od četrnaest (14) dana od njegovog sačinjavanja.²⁰⁰ Ako se nalazi dvoje ili više veštaka bitno razlikuju ili ako su njihovi nalazi dvosmisleni, nepotpuni ili međusobno protivrečni, mogu se tražiti mišljenja drugih veštaka.²⁰¹ Državni tužilac takođe može ovlastiti policijskog službenika ili veštaka da ispita i analizira dokaze i traga za njima u elektronskim medijima ili uređajima.²⁰² Kada je to potrebno, mogu biti angažovani spoljni veštaci.²⁰³

U celini gledano, član 115. ZKP (trajno oduzimanje privremeno oduzetih stvari) pruža osnov za vraćanje opreme i podataka vlasniku (uključujući optuženog) na završetku postupka. Predmeti se ne vraćaju pod određenim okolnostima, pa se tako ne vraćaju onda kada je na suđenju dokazano da su korišćeni za izvršenje krivičnog dela ili da predstavljaju materijalnu dobit od izvršenja krivičnog dela ili ako su sami podaci nezakoniti – npr. ako su to slike eksploatacije dece.²⁰⁴ Član 115. glasi kako sledi:

„1. Predmeti, imovina, dokazi ili novac koji su privremeno oduzeti shodno članu 112. ovog zakonika vraćaju se na kraju krivičnog postupka vlasniku ili držaocu shodno članu 116. ovog zakonika izuzev ako se preduzmu radnje shodno stavu 2. ovog člana ili druge radnje dozvoljene zakonom koje čine osnovu da predmeti, imovina, dokazi ili novac ne budu vraćeni.

2. Sudija pojedinac ili pretresno veće narediće da se stvari trajno oduzmu u skladu sa zakonom ako državni tužilac:

- 2.1. opiše u optužnici da ti predmeti, imovina, dokazi ili novac treba da budu trajno oduzeti;
- 2.2. ako se tokom glavnog pretresa dokaže da su predmeti, imovina, dokazi ili novac korišćeni za olakšavanje izvršenja krivičnog dela ili čine materijalnu korist stečenu izvršenjem krivičnog dela;

¹⁹⁷ Odgovori na Upitnik, pitanje 36.

¹⁹⁸ Odgovori na Upitnik, pitanje 23. Odbrana nije prisutna prilikom pravljenja digitalne kopije podataka ili prilikom forenzičke analize (pitanja 24 i 25).

¹⁹⁹ Odgovori na Upitnik, pitanje 26.

²⁰⁰ Član 141. ZKP („Angažovanje eksperta od okrivljenog“), pitanja 22 i 29.

²⁰¹ Član 142. ZKP, pitanje 29.

²⁰² Odgovori na Upitnik, pitanje 20.

²⁰³ Izlaganje delegata Kosova* na regionalnoj radionici u Bukureštu.

²⁰⁴ Odgovori na Upitnik, pitanja 27 i 28.

2.3. utvrdi da shodno zakonu mogu da budu oduzeti.

3. Predmeti, imovina ili dokazi koji su trajno oduzeti biće prodati, a dobijeni novac upotrebljen za naknadu štete oštećenim stranama, a svaki preostali iznos biće prebačen u budžet.”

Mogućno je pribaviti podatke od trećih lica, uključujući i ona iz inostranstva. Međutim, podaci pribavljeni iz inostranstva prihvatljivi su samo onda kada su dobijeni kroz zvaničnu uzajamnu pravnu pomoć.²⁰⁵ Mogućno je čuvati tajnost činjenice da su podaci pribavljeni od domaćih i stranih trećih lica. U tim slučajevima primenjuju se standardna pravila „digitalne higijene”.²⁰⁶ Policijski inspektor za visokotehnoški kriminal primetio je, međutim, da je pribavljanje podataka iz drugih zemalja veoma komplikovano i da treba da prođe dosta vremena da bi se dobili adekvatni odgovori.

Na Kosovu* postoje i praktične teškoće kada je reč o korišćenju elektronskih dokaza na sudu. Te teškoće proističu iz činjenice da nema svuda dovoljno hardvera i softvera ili, ako i ima takve opreme, u pitanju su zastarele verzije. U nekim sudovima oprema se nalazi samo u jednoj prostoriji i pritom je zastarela. Može se takođe dogoditi da sudije nisu upoznate s radom na računaru i mrežama i, uopšte uzev, da nisu upoznate sa izrazito tehničkim aspektima elektronskih dokaza, kao što su steganografija, kriptovalute, heš vrednosti itd.²⁰⁷ Sudija koji je član delegacije sugerisao je da bi istražitelji trebalo više da se usredsrede na korišćenje elektronskih dokaza zato što je korišćenje tih dokaza u sve većoj meri bitno za sve vrste predmeta, naglasivši da bi neophodnu opremu trebalo obezbediti u svim sudnicama.²⁰⁸

U diskusijama vođenim na regionalnoj radionici u Bukureštu delegati su istakli mnoštvo različitih izazova:

- Identifikacija, zaplena i konfiskacija dobiti od visokotehnoškog kriminala, uključujući i ono što se ostvari preko Darkneta i od kriptovaluta, kao i pitanje atribucije vlasništva;
- Potrebna je i izgradnja kapaciteta kako bi zvaničnici bili u toku s tehnološkim trendovima i blagovremeno se obučavali, između ostalog i kroz zajedničku obuku;
- Domaća saradnja u vezi s procenom pretnji i saradnja javnih i privatnih činilaca;
- Međunarodna saradnja radi prevazilaženja pravnih prepreka za pribavljanje elektronskih dokaza, uključujući zajedničke istrage;
- Potreba da se revidira ZKP i da se bliže objasne i konkretno utvrde elektronski dokazi;
- Potreba da se utvrde procedure za postupanje sa elektronskim dokazima, i to ne u ZKP-u, nego u sklopu standardnih operativnih procedura;
- Sudije i tužioci bi trebalo da utvrde redosled podataka koje treba privremeno oduzeti, a ne da svaki put samo nalože da se svi podaci zaplene, čak i onda kada je za predmet dovoljna uža pretraga;
- Potrebno je poboljšati resurse – na primer, treba obezbediti više kapaciteta za čuvanje dokaza i ažurirati softver i radne stanice. Pre svega je potrebno više stručnih analitičara.

²⁰⁵ Izlaganje delegata Kosova* na regionalnoj radionici u Bukureštu.

²⁰⁶ Odgovori na Upitnik, pitanja 15 i 40–43.

²⁰⁷ Odgovori na Upitnik, pitanja 30–33.

²⁰⁸ Odgovori na Upitnik, pitanje 45d.

3. Preporuke

Preporuka: Zakonici o krivičnom postupku trebalo bi da utvrde definiciju elektronskih dokaza i/ili da uvrste elektronske dokaze na spisak vrsta dokaza.

Onim zemljama u kojima zakonici o krivičnom postupku ne sadrže digitalne ili elektronske dokaze na spisku dokaza preporučuje se da i njih uvrste na spisak. U nekim zemljama pojmovi „dokument“ ili „pokretni predmet“ tumače se tako da predstavljaju vrste dokaze koje obuhvataju i elektronske dokaze, ali to tumačenje može delovati nategnuto onda kada iskrsnu praktični problemi u traženju elektronskih dokaza i privremenom oduzimanju elektronskog materijala. Dobar primer je pitanje žive forenzičke obrade elektronskih podataka, kao i to da li se živom forenzičkom obradom mogu prikupljati podaci na osnovu naloga za pretres ili je u takvoj situaciji potreban nalog za pribavljanje ili analizu (zavisno od specifičnosti u raznim jurisdikcijama).

Preporuka: Razviti u pismenoj formi standarde za pretragu, privremeno oduzimanje, čuvanje i analizu elektronskih dokaza.

U onim zemljama u kojima ne postoje standardi u pismenom obliku (npr. Standardni operativni postupci, tj. pravilnici) kojima bi bilo uređeno pitanje pretraživanja, privremenog oduzimanja, čuvanja i analize elektronskih dokaza, preporučuje se da se takvi standardi razviju. Učesnici regionalne radionice održane u Bukureštu (2–3. novembar 2017) bili su potpuno saglasni da ne bi bilo nimalo mudro bliže urediti zakonik o krivičnom postupku zato što se mnogo brže mogu ažurirati dokumenti kao što su pravilnici ili neki drugi oblik operativnih uputstava, i tako brže odgovoriti na stalne promene tehničkih zahteva. Možda bi bilo celishodno razmotriti mogućnost donošenja propisa koji bi predstavljali alternativu izmenama i dopunama zakonika o krivičnom postupku iz istog razloga iz koga se koriste Standardni operativni postupci.

Taj dokument može obuhvatiti i deo kojim će se urediti tajne onlajn operacije, ako su dopuštene unutrašnjim pravom. Nekoliko zemalja je ukazalo na to pitanje.

Pored toga, zemlje mogu imati potrebu da u svojim podzakonskim aktima bliže urede pitanje privremenog oduzimanja sistema i elektronskih podataka i njihovo i vraćanje trećim licima. Čini se da zemlje imaju relativno jasna pravila u svojim zakonicima o krivičnom postupku kada je reč o vraćanju računarskih sistema i podataka optuženome, ali nijedna zemlja nije pomenula prava trećih lica – npr. nedužnih preduzeća čije aktivnosti mogu biti obustavljene oduzimanjem ili privremenim oduzimanjem podataka vezanih za jednog zaposlenog.

Preporuka: Razmotriti mogućnost da se traganje za virtuelnim dobrima uključi u procedure pretraživanja, trijaže i preliminarne analize elektronskih dokaza.

U nekim jurisdikcijama zahteva se da nakon dobijanja forenzičke slike osumnjičenom budu vraćeni ili originalni dokaz ili kopija tog dokaza, ili i jedno i drugo. Izuzetak od tog zahteva predstavlja situacija u kojoj bi vraćanje dokaza ili njegove kopije osumnjičenom moglo da nanese štetu (npr. ako je reč o računaru koji sadrži nedozvoljene slike). To stvara problem u tom smislu da se može dogoditi da inspektori, zbog zakonskog zahteva da vrate kopiju dokaza, osumnjičenome zapravo pruže mogućnost da svoja virtuelna dobra premesti izvan domašaja budućeg postupka za privremeno oduzimanje ili zaplenu dobiti ostvarene nezakonitim radnjama. Takva dobra mogu imati znatnu vrednost. Ta opasnost neće biti identifikovana ukoliko postupak pretraživanja/trijaže elektronskih dokaza, u vreme pribavljanja dokaza, ne obuhvata i potragu za virtuelnom imovinom (npr. kriptonovčanici).

Stoga se preporučuje da postupci za pretraživanje, privremeno oduzimanje, kao i trijažu elektronskih dokaza budu utvrđeni, odnosno izmenjeni i dopunjeni tako da obuhvataju i rutinsku pretragu da bi se došlo do virtuelne imovine u meri u kojoj je to tehnički moguće.

Preporuka: Nacionalna obuka za sudije/tužioce treba da bude razvijena/pojačana da bi se pozabavila i izazovima koje predstavljaju nalozi za pretraživanje/analizu elektronskih dokaza.

Nekoliko zemalja je ukazalo na to da postoje problemi u vezi s naložima za pretraživanje/analizu koje izdaju sudovi na zahtev tužilaca. Ti problemi se mogu svrstati u dve široke kategorije. Prvo, postoje preterano široki nalozi/rešenja u kojima se navodi da treba pretražiti kompjuter kako bi se pronašli „svi dokazi“ ili nešto nalik tome. Drugi problem predstavljaju nalozi u kojima su utvrđeni nerealno kratki rokovi. Da bi se ti problemi rešili, potrebno je uzdići nivo svesti sudija i tužilaca o specifičnostima elektronskih dokaza. Zato se preporučuje razvoj/jačanje obuke o elektronskim dokazima kako bi se sudijama i tužiocima omogućilo da temeljito razmotre ta pitanja i da se stvarno upoznaju s problemima koje sobom nosi analiza elektronskih dokaza.

Preporuka: Razmotriti mogućnost uvođenja delotvornih procedura za rešavanje velikog obima elektronskih dokaza i nesavladivog obima zaostalih predmeta.

U izveštajima je navedeno da postoji veoma veliki obim predmeta ili suštinski nesavladiv obim zaostalih postupaka u pogledu rukovanja elektronskim dokazima koji ne može biti precizno primenjen u svakom pojedinačnom predmetu. To može dovesti do teškoća u pogledu prihvatljivosti tih dokaza u budućim sudskim postupcima zbog povreda predviđene procedure. U takvim slučajevima, zemlje bi trebalo da razmotre mogućnost primene dokumentovanog modela utvrđivanja prioriteta/trijaže kao osnove za slojevitu hijerarhijsku forenzičku analizu. Kod takvog modela forenzički analitičari s najmanje veštine i iskustva mogu da koriste automatske alate za filtriranje svih zaplenjenih elektronskih dokaza, a da samo najrelevantnije dokaze prosleđuju na dalju analizu koju će obavljati visokostručni forenzički analitičari. Svaki alat koji se u te svrhe koristi trebalo bi temeljito testirati i proveriti pre no što se dopusti da on počne da se primenjuje u praksi. Korisnici tog alata treba da budu na odgovarajući način obučeni i zakonski ovlašćeni da ga koriste. Obuka bi trebalo da obuhvati i shvatanje važnosti materijala koji treba da bude zaplenjen i značaja utvrđivanja prioriteta između raznih delova tog materijala kako se ne bi plenile nepotrebne stvari. U celom tom procesu trebalo bi se strogo pridržavati načela vođenja evidencije. Dobro obučeni forenzički analitičar na taj način će moći da najveći deo svog radnog vremena provede u analizi najrelevantnijih dokaznih stavki, umesto da znatno vreme troši na slikanje i potom obradu relativno beznačajnih dokaza. Takođe se može pokazati da je potrebno razmotriti zakonsku i procesnu osnovu tog oblika trijaže. Svako korišćenje tih metoda moraće da bude u potpunosti obelodanjeno u potonjem pravnom postupku.

Preporuka: Utvrditi postupke za rukovanje elektronskim dokazima u zakonima, podzakonskim aktima i drugim propisima.

Jedna zemlja je izvestila da ima u praksi dobro utvrđene, ali nekodifikovane postupke za rukovanje elektronskim dokazima, mada su te postupke sudovi još pre nekoliko godina prihvatili. Međutim, postoje instance u kojima se taj put ne koristi zbog toga što tužiocima koji snose ukupnu odgovornost za istražni postupak nemaju dovoljno iskustva u tim postupcima ili ih nedovoljno poznaju. Ponekad upravo tužiocima izdaju naloge za neposredan pristup izvornim dokazima, što je u suprotnosti s predviđenim procedurama i najboljom međunarodnom praksom za upravljanje elektronskim dokazima koju slede analitičari, stručnjaci za digitalnu forenziku. To može ozbiljno negativno da se odrazi na integritet svakog otkrivenog dokaza i njegovu prihvatljivost na sudu, pa samim tim izazvati i procesne greške. Preporučuje se da se ako ubuduće iskrsnu slični problemi, tužiocima dobro objasne svi predviđeni postupci i da se napravi zabeleška o svakom nalogu za promene.

Da bismo se uhvatili u koštac sa suštinskim uzrokom ovog problema, preporučuje se da vlasti razmotre mogućnost da u vidu zakona, podzakonskog akta ili na neki drugi formalni način,

usvoje ispravne procedure koje će biti primenjene u svim slučajevima u kojima tokom istrage treba prikupiti i ispitati elektronske dokaze.

Preporuka: Uvesti obuku za forenzičke tehničare koji prvi izlaze na mesto događaja, koja će ih osposobiti da se lakše uhvate u koštac s prikupljanjem velike količine elektronskih dokaza iz izvora koji spadaju u njihovu nadležnost.

Utvrđiti pismene protokole i na odgovarajući način obučiti forenzičke tehničare koji prvi izlaze na lice mesta kako bi pretrage bile ograničene na neophodni minimum. Na taj način se neće nagomilavati nepotrebni dokazi koji se ne mogu analizirati u skladu s dobrim forenzičkim standardima ili koji se uopšte ne mogu analizirati.

4. Prilozi

4.1. Blanko upitnik

Br.	Propisi o dokazima	(Ako je odgovor na bilo koje pitanje potvrđan, molimo navedite detalje / tačnu formulaciju u zakonu)
1		
	a. Da li propisi u vašoj zemlji utvrđuju da su elektronski dokazi prihvatljivi u krivičnim predmetima?	Da/Ne
	b. Da li se u krivičnim predmetima postavljaju konkretni zahtevi u pogledu prihvatljivosti elektronskih dokaza?	Da/Ne
	c. Da li propisi u vašoj zemlji utvrđuju da su elektronski dokazi prihvatljivi u parničnim predmetima?	Da/Ne
	d. Da li se u parničnim predmetima postavljaju konkretni zahtevi u pogledu prihvatljivosti elektronskih dokaza?	Da/Ne
2	Ako u vašoj zemlji ne postoji odgovarajući propis, na kojoj pravnoj osnovi se u krivičnim predmetima rešavaju pitanja elektronskih dokaza?	
3	Ako u vašoj zemlji ne postoji odgovarajući propis, na kojoj pravnoj osnovi se u parničnim predmetima rešavaju pitanja elektronskih dokaza?	
4	Da li se usled postojanja ili nepostojanja propisa otvaraju konkretni problemi u predmetima u kojima postoje elektronski dokazi? Ako je odgovor potvrđan, molimo da navedete osnovne karakteristike pitanja o kojima je reč.	
	Zaplena elektronskih podataka	
5	Koje lice ili organ vlasti može da izda dozvolu za pretragu računara ili mreža?	
6	Koje lice ili organ vlasti može da izda dozvolu za forenzičko ispitivanje računara/eksternih nosača podataka?	
7	Koje lice ili organ vlasti može da izda dozvolu za pravljenje digitalne kopije elektronskih podataka?	
8	Koje lice ili organ vlasti može da izda dozvolu za pribavljanje podataka u realnom vremenu (<i>live acquisition</i>)?	
9	U krivičnim ili parničnim predmetima da li se traži da zaplenite fizičke objekte, kao što su računari/eksterni nosači podataka, ili možete da zaplenite samo podatke, a da pritom ne zaplenite i fizički objekat?	
10	Ako ste se bavili predmetom u kome nije postojao fizički objekat koji bi se mogao zapleniti, objasnite šta ste uradili da biste zaplenili podatke.	
11	Da li je moguće slikati podatke na licu mesta?	

12	Da li je moguće na licu mesta sprovesti prikupiti podatke u realnom vremenu?	
13	Da li na nacionalnom nivou postoje uputstva/smernice za zaplenu elektronskih dokaza?	
14	Kako se skladište zaplenjeni elektronski dokazi? Ko ih skladišti? Koliko ih dugo tužilaštvo može čuvati?	
15	Da li je moguće zahtevati da zaplena bude čuvana u tajnosti? Postoje li ograničenja u pogledu poverljivosti materijala?	
16	Može li vaša zemlja zatražiti od neke druge zemlje, međunarodne organizacije ili privatnog lica pomoć u digitalnom forenzičkom ispitivanju?	
17	Postoje li rokovi za ispitivanje elektronskih dokaza?	
	Krivično gonjenje i prava optuženog	
18	Šta tužilaštvo mora da uradi da bi utvrdilo da su elektronski dokazi valjano uskladišteni i da nisu menjani (kontinuitet nadzora nad dokazima)?	
19	Šta tužilaštvo mora da uradi da bi utvrdilo da je elektronski pretres propisno obavljen?	
20	Šta tužilaštvo mora da uradi da bi utvrdilo da je forenzičko ispitivanje propisno obavljeno?	
21	Šta tužilaštvo mora da potvrdi kako bi elektronski podaci bili prihvaćeni kao dokazni materijal? Na primer, od tužilaštva se može tražiti da dokaže kako ono samo nije menjalo zaplenjene podatke.	
22	Da li odbrana može da ispita elektronske dokaze tužilaštva? Da li odbrana ispituje original ili kopiju?	
23	Da li optuženi ili njegov zastupnik mogu prisustvovati elektronskom pretresu?	
24	Da li optuženi ili njegov zastupnik mogu prisustvovati pravljenju digitalne kopije elektronskih podataka (<i>imaging</i>)?	
25	Da li optuženi ili njegov zastupnik mogu prisustvovati forenzičkoj analizi elektronskih dokaza?	
26	Da li odbrana ima pravo da dobije elektronsku kopiju elektronskih dokaza kako bi se pripremila za ročište?	
27	Da li se od tužilaštva traži da vrati opremu ili podatke vlasniku, uključujući i optuženoga? Ako je odgovor potvrđan, da li tužilaštvo može da zadrži kopiju, a ne original podataka?	

28	Da li se odgovori na prethodna tri pitanja menjaju ako posedovanje materijala koji se nalazi u računaru predstavlja krivično delo (npr. slike seksualnog zlostavljanja dece)?	
29	Optuženi mogu imati primedbe na elektronske dokaze tužilaštva. Molimo da navedete sve primedbe odbrane koje bi trebalo razmotriti u okviru grupe.	
	Elektronski podaci i sudovi	
30	Da li vaša zemlja ima iskustva u pogledu korišćenja elektronskih dokaza na sudu?	
31	Ako znate za neke probleme koji mogu iskrsnuti u korišćenju elektronskih dokaza, molimo da navedete sve one za koje mislite da bi grupa trebalo da ih razmotri. Na primer, sudovi mogu naložiti da elektronski dokazi budu odštampani i predloženi u papirnom obliku.	
32	Da li sudovi imaju opremu potrebnu za pregled i korišćenje elektronskih dokaza?	
33	Da li sudovi imaju iskustva u elektronskoj forenzičkoj analizi?	
	a. Ako je odgovor potvrđan, molimo da navedete sve probleme koje bi s tim u vezi grupa trebalo da razmotri. Na primer, sud može za analizu odrediti rok koji je isuviše kratak da bi se sprovelo valjano ispitivanje.	
34	Da li sudovi utvrđuju tužilaštvu pravila o tome kako se mogu pretraživati podaci? Na primer, sud može naložiti da tužilaštvo pretraži samo određene reči ili samo određene delove zaplenjenog eksternog nosača podataka.	
35	Da li propisi u vašoj zemlji nalažu da elektronske dokaze predloži veštak?	
36	Ako propisi ne nalažu da elektronske dokaze predloži veštak, u kojim okolnostima se mora pozvati svedok da predloži elektronske dokaze ili potvrdi njihovu autentičnost?	
	Dobra koja se čuvaju u elektronskom obliku	
37	Da li se kao dokazni materijal mogu koristiti dobra koja se čuvaju u elektronskom obliku? Ako je odgovor potvrđan, koji je pravni osnov za to?	
38	Ako se identifikuju dobra koja se čuvaju u elektronskom obliku, da li se od tužilaštva traži da vrati optuženome bilo original bilo kopiju elektronskih dokaza?	

39	Da li je uobičajeno / da li se očekuje da se u ispitivanju elektronskih dokaza traga za dobrima koja se čuvaju u elektronskom obliku (npr. kriptonovčanici)?	
	Pribavljanje elektronskih dokaza od trećih lica (ljudi, preduzeća i organizacija koji nisu predmet istrage, niti su optuženi)	
40	Da li je moguće pribaviti elektronski dokaz od trećih lica? Ako je odgovor potvrđan, šta je pravni osnov za to?	
	b. Ako je odgovor potvrđan, da li se na isti način pribavljaju sve vrste elektronskih dokaza koje poseduju treća lica?	
	a. Prema unutrašnjem pravu i praksi vaše zemlje, da li je moguće pribaviti podatke od trećih lica na osnovu saradnje i zajedničkog rada ili se svi ti postupci odvijaju pod prinudom? Na primer, ako je treće lice voljno da preda podatke iz svog sistema, da li vi možete sarađivati u pretrazi tog sistema ili ga morate zapleniti?	
41	Ako se podaci pribavljaju od trećih lica ili uz njihovu pomoć, da li se od tih trećih lica može tražiti da to čuvaju u tajnosti?	
42	Ako neko fizičko lice prijavi krivično delo za koje postoje elektronski dokazi, koji postupak primenjuje policija kako bi sačuvala ili pribavila podatke od tog lica?	
	Međunarodna pitanja	
43	Ako se elektronski dokazi pribavljaju iz druge zemlje, postoje li posebna pravila za potvrdu autentičnosti tih dokaza?	
44	Da li je bilo slučajeva u kojima su sudovi u vašoj zemlji takve dokaze proglasili neprihvatljivima? Ako je odgovor potvrđan, molimo objasnite bliže.	
	Dodatna pitanja	
45	Važno je da se od raznih učesnika u sistemu krivičnog pravosuđa saznaju njihovi stavovi prema upotrebi elektronskih dokaza. Da li ima prostora za neka poboljšanja u pogledu korišćenja elektronskih dokaza u krivičnim i parničnim predmetima i, ako takvog prostora ima, o kojim je poboljšanjima reč? Molimo da zatražite komentare i o zakonskim i o praktičnim aspektima od dole navedenih kategorija učesnika, ako je to moguće.	
	a) Komentari tužilaca	

	b) Komentari kriminalističkih inspektora. (To može obuhvatiti inspektore koji se bave visokotehnoškim kriminalom, finansijskim kriminalom i tradicionalnim vidovima kriminala, koji se u praksi sreću sa elektronskim dokazima.)	
	c) Komentari policijskih islednika stručnjaka za digitalnu forenziku	
	d) Komentari sudija	
	e) Komentari advokata	
	f) Ostali komentari	